desse a jóléti/fejlett szocializmus programját. Alapállásuk különbségét jelzi az is, hogy a magyar pártvezetés megértően viszonyult az ideológiai újítást is jelentő eurokommunizmushoz.

Magyar sajátosságnak tekinthető, hogy az internacionalizmust, amely közös vonása volt a kommunista pártok ideológiájának, itt antinacionalizmus egészítette ki. A szocialista országok többségében – az NDK és Jugoszlávia kivételével – a hatalomra került pártok tudatosan igyekeztek a maguk nemzeti elköteleződését bizonyítani. A fasiszta örökséggel a háta mögött és a szovjet jelenlét következtében „a német ideológia" csak internacionalista lehetett. Jugoszláviában a felszabadító háború feleslegessé tette a bizonyítást, a soknemzetiségű országban pedig nem lehetett nemzetállamot hirdetni. A többi hatalomra került kommunista párt nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy magát a nemzeti fejlődés beteljesítőjeként jelenítse meg. Van, ahol a szocialista nemzetépítés – mint például Romániában – nyílt nacionalizmussal is párosult. Magyarország esete különbözött, itt a hatvanas évek eleje óta antinacionalista nemzetépítés zajlott. Ennek a sajátosságnak a hátterében a második világháborús vereség és az 1956-os felkelés, illetve a szocialista országok vezető köreinek arról alkotott véleménye állt. Kádár is tartott a nemzeti sérelmek szóvá tételétől, mert azt feltételezte, hogy siker hiányában a magyar kormányzat két szék – vagyis a hazai közvélemény elvárásai és a nemzetközi ellenállás – között a pad alá esik. Ezért a hatvanas évek végétől egyre több erőfeszítés történt a határon túli magyarság és az anyaország közötti kapcsolatok erősítésére. Ezt szolgálta a nemzetiségek jogainak, hídszerepének a hangsúlyozása, az állampolgári és nemzeti identitás elkülönítése, a kulturális nemzetfogalom használata. Ezek a próbálkozások nem vezettek eredményre, sőt... Ezért a hetvenes évekre kialakult szocialista nemzetben a magyar kisebbségek csak virtuálisan lehettek jelen.

Kádár idejében a magyar modell nem lett a hivatalos országpropaganda tárgya. Miért nem? Egyrészt, mert mint az előbbi szövegek mutatták, Kádár nem akarta, hogy pártja, országa élen járjon. Hruscsovnak és Brezsnyevnek sem akart a legjobb magyar tanítványa lenni. Óvatosságát visszaigazolta az 1968-as magyar reform fagyos, elutasító fogadtatása a szövetségesek részéről. Ebből a tapasztalatból és alapállásból fakadt az a nyelvi, propagandisztikus szürkeség, amely a magyar

párt reformkísérleteit övezte, helyesebben szólva legalább annyira leplezte, mint amennyire mutatta. Így az MSZMP „önként" mondott le a tekintélyét emelő eszközről, a kádárizmusról. Kádár egyszer azt mondta amerikai politikusoknak: önök két dologgal árthatnak nekünk, ha szidnak, vagy ha dicsérnek. Ebből az alapállásból az következett, hogy az MSZMP a politikai irányvonal változatlanságát proklamálva hajtotta végre a nagyobb léptékű változásokat és reformokat.

Kádár végsőkig hitt a szocializmusban. Ennek egy modellje fűződik a nevéhez, amelyet segített létrejönni, de ez nem emeli őt teoretikusi rangra. A reformok kollektív szellemi, politikai erőfeszítés termékei, melyek nyomán működőképesebbé vált a rendszer. A remény, hogy versenyképesebbé válik, 1973 után szertefoszlott. Itt nincs lehetőség annak vizsgálatára, hogy olyan adottságokkal rendelkező kis ország, mint Magyarország egyedül megküzdhetett volna-e a világgazdaság 1973 és 1985 közötti drámai léptékű átalakulásából eredő kihívásokkal vagy sem.

A politikus

E kérdéssel nem akarom felmenteni Magyarország vezetőjét a posztjával, szerepvállalásával járó felelősség terhei alól. Ellenkezőleg. Befejezésül azt vizsgálom, milyen alapállásból igyekezett Kádár János válaszolni a személyét, képviselni kívánt osztályát és népét érintő kihívásokra. Elsőként arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Kádár munkáspolitikus volt, aki osztálya felemelkedésének és felszabadításának, emancipálásának akarta szentelni az életét. Pályaíve szoros párhuzamot mutat a huszadik századi magyar városi-gyáripari munkásság sorsának alakulásával. Másodikként azt emelem ki, hogy Kádár a hatalom birtokában e társadalmi csoport és a középparasztság – politikai-szellemi elit között a hatvanas évekre kialakult uralmi és társadalmi-gazdasági struktúra, társadalmi konszenzus megőrzésére törekedett. Ebbe a szerkezetbe integrálódott a többi társadalmi csoport. Végül ez lett az a társadalmi, gazdasági, politikai képlet, amely az új középosztályi csoportok számára szűkké vált a nyolcvanas évekre. Kádár következetesen védte ezt a struktúrát és egyensúlyt, akkor is, amikor mindkettőt kikezdték a

világban és itthon zajló változások. Harmadik megjegyzésem: Kádárt pályája olyan helyre emelte, ahonnan döntéseinek meghozatalakor mérlegre kellett tennie a nemzeti érdekeket. 1956. október 25. után tett lépései e nélkül a háttér nélkül nem értelmezhetők. Negyedszer: arra szeretnék emlékeztetni, hogy Kádár meghatározó szerepet vállalt a magyar külpolitikai stratégia alakításában. Az az állítás, miszerint alárendelte a nemzeti érdekeket a szovjet hatalmi szempontoknak, nem állja meg a helyét. Nem ez volt a szándéka. A szovjet érdekek dominanciája tény volt. Ebből a tényből nem következett, hogy Kádár feladta volna a nemzeti érdekeket. Elég csak az 1968 körüli konfliktusokra, a szovjet–magyar viszony alakulására, vagy azokra a vitákra gondolni, amelyek a nyitás és enyhülés, a KGST-integráció ügyeiben a magyar és szovjet párt között folytak. Más kérdés, hogy amikor ezek a viták élesbe fordultak, akkor a gyengébb fél engedett az erősebbnek. Még sincs azonosság a kényszer és az önkéntesség között. Magyarország nemzetközi tekintélye és szerepe a nyolcvanas évekre jelentősen meghaladta tényleges potenciálját. Ez főleg belpolitikájának, de nem kis részben az azt is szolgáló külpolitikájának volt köszönhető.

Kádár tudott kemény lenni, túl, sőt néha oktalanul kemény, sok kompromisszumot kötött, de nem veszett el a napi manipulációkban. Magát mindig igyekezett középre pozicionálni. Hozott rossz stratégiai döntéseket, ilyen volt Nagy Imre – erkölcsileg is vállalhatatlan – kivégzése, a fejlett szocializmus programjának meghirdetése az olaj- és energiaválság kellős közepén, és a világgazdasági viszonyok kedvezőtlen átrendeződésének idején. A szocializmus, a társadalom, a stabilitás és a nemzeti-társadalmi közmegegyezés védelmében addig halogatta a válságkezelést, amíg késő lett. Addig halogatta a visszavonulást, amíg végül elküldték. Döntéseinek milliók látták a hasznát vagy kárát. Hibás döntései mögött is érvényes megfontolások húzódtak meg, így is tanulságosak. Személyes érdekeit soha nem helyezte a társadalom, a nemzet érdekei elé. Kádár János erényeinek, képességeinek köszönhetően és korlátai, elkövetett hibái ellenére – államférfiként tevékenykedett és viselkedett. A magyar társadalom többsége és a mértékadó nemzetközi közvélemény is így tekintett rá.

Tabajdi Gábor

A kádárizmus mint kutatási projekt

Földes György gondolatgazdag és nyilván sokakat vitára késztető írásával kapcsolatban kutatóként három megközelítés felvetésére van módom.[1] Mindezek előtt azonban rögzítenem kell, hogy örömmel olvastam, illetve hallgattam, amint önreflektív módon jelölte ki a tudományos diskurzus kereteit. Oktatóként is hasznos összegzésnek tartom a különböző trendekről, megközelítésekről, illetve a historiográfiai helyzetképről adott összefoglalását.[2] Éppen e (máskor is megtapasztalt) korrekt alapállás miatt kell a gondolatmenet befejező szakaszát egy reménybeli másik beszélgetés vagy vita körébe utalnom.

Kádár János rendszere

Kutatóként Kádár János (történetivé vált) rendszerének egyik különlegességét abban látom, hogy a hatalom belső törekvései kritikus mennyiségben és mélységében ismerhetők meg. A pártvezetés (az interneten is olvasható) vitáitól kezdve az egyes döntések végrehajtásáig (a visszacsatolásokig) átlátható a kádári közpolitikai ciklus. Az elsődleges elemzés tehát könnyen elvégezhető, legyen szó ideológiai kérdésekről, szociális vagy jövedelmi transzferekről, a kegygaz-

1 A bőséges Kádár-irodalomból, a korszakkal foglalkozó jelenkortörténeti munkák sokaságából e rövid szövegben csak a hozzászólást közvetlenül inspiráló és meghatározó tételekre hivatkozom.

2 Földes György: *Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után.* Budapest, Napvilág, 2018.

dálkodás működtetéséről vagy bomlasztó intézkedésekről. Igen, más társadalomtudományok, így például a politológia fogalomkészletét használva is megközelíthetők ezek a folyamatok. Így vizsgálható az implementációs deficit vagy a politikai kultúra másodlagos normavilága is. A felvetett példák (például a Polgári törvénykönyv módosítása) a sokat emlegetett interdiszciplinaritás jegyében a komplex elemzések mérlegen is megmérhetők. Így nemcsak a tézisek, hipotézisek érvényessége növelhető, de a különböző tudományágak szinergiái is kiaknázhatók.

A magyar történelem más korszakaihoz képest egykor zárt, „szigorúan titkos" iratok tömegében böngészhetünk. Természetesen nem felejthető, hogy a közhatalom gyakorlásának a korszakban is kialakultak az informális terepei. Ennek a kereteit (például vadászatok), funkcióit feldolgozásokból jól, tartalmát többnyire értelemszerűen csak közvetetten ismerhetjük.[3] Egy historiográfiai alapokon álló hozzászólásban rögzíthető továbbá az is, hogy a dokumentálhatóság és a megismerés problémáival kapcsolatban az elmúlt évtizedben változó intenzitású, összességében történeti tudatunkat pallérozó diskurzus zajlott. Ennek a fókuszában az állambiztonság iratai álltak.[4] Ám a társadalomtörténeti kontextusban elbeszélt sorsok alapján jól látható, hogy a rendszeren belül egyes jelenségek, például a „jelentések" logikája különböző területeken is hasonló lehet.[5]

Evidens tehát, hogy a politikai rendőrség ügyei nem írhatják meg a korszak történetét, de az állambiztonsági szervek működése nem is tehető zárójelbe. Ezt az idős Kádár (meghallgatható) belső körben megfogalmazott érzelgős vagy éppen indulatos megnyilatkozásai és kemény eligazításai átélhetően érzékeltetik. Ugyanakkor úgy vélem, hogy kétszázezer egykori népfrontaktivista és a korszakban élő kétszázezer behálózott állampolgár elmondott és el nem mondott történetei egyaránt közös örökségünk (és potenciális kutatási anyagunk). A társadal-

3 Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009.

4 *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Szerk. Horváth Sándor. Budapest, Libri, 2014.

5 Horváth Sándor: *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai.* Budapest, Libri, 2017.

mi tapasztalatok feltárásában, elbeszélésében érzékelt (vélt vagy valós) aszimmetria napjainkban egyszerre közösségi (generációs) frusztráció forrása és kutatási lehetőség. Így van ez, beszéljünk akár a rendszer áldozatairól, különböző kisebbségek sorsának alakulásáról vagy a kollektivizálást elszenvedők tömegeiről,[6] írjunk akár emlékezeti közösségekről, szubkultúrákról vagy búvópatakként továbbélő mozgalmakról.[7] Mindezek sokszor csupán becsülhető csoportok (a közös halmazokról nem is beszélve). Míg más sokaságok megszámlálhatók, mint a különböző motivációkból az MSZMP tagságát választók: a korszak kezdetén kétszázezer, a korszak végén nyolcszázezer állampolgár.

Az egyes csoportok, intézmények működésének lenyomatait szerencsére mind több, a tudományosság kritériumaihoz igazodó komplex kutatás vizsgálja. Így vált világossá például, hogy az állambiztonsági dokumentumok nemcsak a hatalmi erőszak vagy a politikatörténet forrásai, társadalom-, gazdaság- vagy mentalitástörténeti olvasatuk éppúgy lehetséges. Hiszen egykor ekként, a közvélemény, inkább a korabeli „véleményvezérek" szondázásaként tekintettek rá a hatalom képviselői is.

Kádár János kora és ideológiája

A Kádár-korszakot, meglehet, különböző generációs fénytörésekben is látjuk. Történelmünkben ez épp egy nemzedéknyi, és lényegében egy generációnyi idő óta történetivé vált időszak, míg a kádári életút szinte pontosan a rövid 20. századra esik. Így pusztán ezekből az időhorizontokból is adódhat a hosszú távú tendenciák vizsgálata. Magam inspirálónak tartom a friss társadalomtörténeti munkákat, a munkástörténet,[8]

6 Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2012.

7 *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság.* Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, Jaffa, 2013.

8 *Munkások '56. (Évkönyv XXII.)* Szerk. Valuch Tibor – Rainer M. János. Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, 2017.

vagy a vidéktörténet[9] eredményeit. Kollégáim friss kutatási eredményeit, téziseit olvasva[10] vagy éppen a kádári világ emlékeként az országos ingatlanpiacon jelen lévő háromszázezer üdülőtelekbe belefutva kíváncsian várom a kispolgárság kultúrájával és mentalitásával kapcsolatos hasonló kutatásokat (amelyek feldolgozzák a fogalom használatával kapcsolatos korabeli diskurzust is).

A rendszer ideologikumát érintve az illúzióvesztés jelenségére (a kommunista üdvtan erodálására) szeretnék rámutatni. Kutatásaim alapján a nyolcvanas években elejtett pártvezetői megjegyzések is kiindulópontok lehetnek a változatlan és változó törekvések értelmezéséhez. Ugyanakkor a kádári szövegkorpuszt vizsgálva a megnyilatkozásokat évtizedes távlatban egymás mellé állítva még jobban kirajzolódik a várakozási horizontok átalakulása vagy éppen a kihívások és válaszok újrafogalmazása. Hiszen helyzetét Kádár János is folyamatosan újraértelmezte, keretezte (mint pártfunkcionárius, vádlott és elítélt, a hatalom birtokosa). Ez a keretezés, ennek elfogadtatása kétségkívül az egyik sikere, eredményessége. Ám az illegális munkásmozgalom hagyományát, a sztálinista technikákat, az 1956 után újratervezett munkáspolitikus imázsát és a modern PR lehetőségeit ötvöző politikai személy motivációit boncolgatva néha úgy tűnik, alig marad valami, ami önazonos. Bár legyen ez a későbbi életrajzírók problémája.

Ha nemcsak Kádár személyisége vagy személye érdekes (ezt termékeny felvetésnek tartom), akkor nyilvánvaló: nem pusztán a kiöregedő pártelit, de a társutas „szövetségesek" zöme is egy generáció. A kádári kiegyezést megtestesítők és a legkülönbözőbb társadalmi csoportok (transz)generációs élményei is jól megragadhatók: legyen szó más pártok egykori politikusairól, művészekről, tudósokról, vagy egyházi vezetőkről. „Szövetségi politika" és bomlasztás velük kapcsolatban is egyazon politika két oldala.

9 *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2018.

10 Keller Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon.* Budapest, L' Harmattan, 2018.

A kádárizmus kutatási lehetőségei

A tudomány határterületéről tanárként figyelve is értékesnek tűnik a fogalmak tisztázásával kapcsolatos vita, az álláspontok, megközelítések áttekintése. Igaz, egy kutatásszervezéssel foglalkozó SWOT-elemzésben ilyen tömörséggel ez a veszélyek között is szerepelhet. E fogalmak keretek közé is szoríthatnak. Mindenesetre ahol (amíg) a szabad vita, beszélgetés folytatható, felvethető, hogy a történeti kutatómunka célja (egyfajta mentálhigiéniés megközelítésben) lehet az is, hogy elbeszélhetővé tegyünk történeteket. A kádárizmus ugyanis megközelíthető a tabuk, a „néma hagyományok" felől. Mint arra most is többen utaltak, a korszak nyilvánossága vizsgálható a közfogalmak elhomályosítása (közös nyelv felbomlása) felől. Az idős (és életrajzírói szerint magányos[11]) Kádár által is érzékelt társadalmi, nyelvi atomizálódás megragadható a korabeli nyilvánosságban, a történeti emlékezetben, visszatérő állítás különböző esszékben és tudományos értekezésekben.

Kutatóként a rendszer struktúráinak, a korszak folyamatainak vizsgálatát, a kihívásokat és válaszokat vizsgáló elemzéseket vagy éppen a kádárizmus középszintű elméletének[12] érvényességét elsősorban a kritikus mennyiségű példák (esetek) vizsgálata kapcsán mérem. A jövőben kutatási programokat, új lehetőségeket (legyen szó digitális bölcsészetről vagy a „big data" esélyeiről) is ilyen szemmel vizsgálom.

Természetesen osztozni tudok az egydimenziós emlékezetpolitikai konstrukciók, a nagy erővel sulykolt ideologikus történetek okozta állampolgári bosszúságban. Az összeesküvés-elméletekkel érintkező, inkoherens elbeszélések terjedése (terjesztése) és hatása olykor végtelenül elkeserítő. A történeti látásmód, a kritikus kutatói megközelítés ugyanakkor némi reményt is kínál a tudatos múltfeldolgozáshoz. Hiszen a kádárizmus támogatott konstrukciói is mállékonynak bizonyultak. Napjainkra az egykor befolyásos funkcionárius, Hollós Ervin elbeszélései

---

11 Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza.* I–II. Budapest, Szabad Tér, 2003.; Gough, Roger: *Kádár János, a jó elvtárs?* Budapest, JLX, 2006.; *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok.* Szerk. Földes György – Mitrovits Miklós. Budapest, Napvilág, 2012.

12 Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan, 2011.

kiváló elemzések, történeti dekonstrukciók bázisát képezik.[13] Meglehet ideologikus megközelítései és rágalmai még napjainkban is hatnak a közgondolkodásra. Munkássága mégis egyfajta historiográfiai kuriózum: hiszen az állambiztonsági irattár első kutatójaként, a saját parancsnoksága alatt keletkezett dossziékat használhatta forrásbázisként. Kutatóként a történetírás, a propaganda, a korabeli tudatipar és akár az állambiztonság tevékenységének összefüggései is megragadhatók.[14] Talán a hasonló konstrukciók napjainkban gyorsabban lelepleződhetnek. Igaz, ehhez a tudományos műhelyek, a tudományos diskurzus valós és virtuális tereinek védelme megkerülhetetlen.

Zárszó

A korszak (kései) kutatóiként szerencsére az egykori propagandistáktól eltérő utakat járhatunk be, egy sokszor zavaros, de összességében azért „védettebb" tudományos közegben. A jelenkortörténeti kutatások kihívásainak és lehetőségeinek számbavétele különösen szükségessé teszi az előadás (már említett) önreflexív alapállását. Magam az elbeszélt történelem (oral history) tanulságos, vicces, drámai, esetenként katartikus interjúi alapján,[15] mentálhigiéniai alapállásból vallom, hogy „nem mi bolygatjuk a múltat, hanem a múlt bolygat bennünket." Innen nézve Kádár János pályájának, rendszerének, korszakának kutatásával, illetve a kádárizmus történeteivel foglalkozni nemcsak izgalmas, hanem szükségszerű társadalmi gyakorlat is.

13 Mink András: David Irving kalandja 1956-tal. *Beszélő*, 5. évf. (2000) 7–8. sz. 101–104. http://beszelo.c3.hu/cikkek/david-irving-kalandja-1956-tal – utolsó letöltés: 2021. december 10.; Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság Tér emlékezete.* Budapest, Jaffa, 2014.

14 Tabajdi Gábor: Állambiztonság – propaganda – történelem. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965–1980). *Betekintő*, 3. évf. (2009) 2. sz. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_tabajdi.pdf – utolsó letöltés: 2021. december 10.

15 „Interjúzni muszáj! A magyar oral history gyűjtemények története" (Tudományos konferencia, 2017. június 9.) http://www.rev.hu/hu/courage– utolsó letöltés: 2021. december 10.

MAJTÉNYI GYÖRGY

A totalitarizmuson innen és túl

Megjegyzések a Kádár-korszak társadalmának a vizsgálatához

Ez az összegző írás a konferencia hatása alatt (is) született. Rövid összefoglalása annak, hogy álláspontom szerint milyen nézőpontokból és mely fogalmak révén lehetséges elbeszélni a Kádár-korszak és általánosságban a szocialista rendszer történelmét.

Magyarországon a szovjet történelemről szóló nyugati szakirodalom befogadását, úgy tűnik, máig egyetlen, egyszerű séma határozza meg, amely időben egymást váltó totalitarizmus, modernizációs és revizionista (illetve posztrevizionista) megközelítéseket különít el.[1]

1 Ez a csoportosítás azonban elsősorban a nyolcvanas–kilencvenes éveknek az elméleti-módszertani vitáit tükrözi. Míg a korai totalitarizmusmegközelítéshez sorolt történeti művek az elnyomó rendszer működésére helyezték a hangsúlyt, addig az egykori modernizációs iskola arra, hogy a szovjet vezetők szinte teljhatalmú társadalommérnökökként miképp tervezték meg a szocialista fejlődést. A revizionisták mindezzel szembefordulva elsősorban a nagyobb társadalmi csoportok szerepét vizsgálták e folyamatokban. Ha egyetlen teleologikus modellben látjuk a szovjet rendszerek történírását, akkor a korábbi modelleket a posztrevizionista vagy a szovjet rendszert civilizációként jellemző megközelítések váltották utóbb. Fitzpatrick, Sheila: Russia's Twentieth Century in History and Historiography. *Australian Journal of Politics & History,* vol. 46 (2000) no. 3. 378–387.; Fitzpatrick, Sheila: 'Revisionism in Soviet History'. *History and Theory,* vol. 46 (2007) no. 4. 77–91. E folyamatról kiváló összefoglalás magyarul, amely úgy tűnik, hogy máig hatóan meghatározza Magyarországon a nyugati szakirodalom recepcióját: Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában. A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből.* Szerk. Krausz Tamás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 15–39.

Sokszor mintha parttalan emlékezetpolitikai vita folyna a szocialista korszak megítéléséről a tudományosság látszatával, innen-onnan kölcsönzött vértekkel és fegyverekkel, valódi vértezet és fegyverzet (empirikus kutatások és a fogalmak reflexív alkalmazása) helyett. A „modernizáció" vagy a „totalitarizmus" fogalmainak reflektálatlan használata mára jobbára annak a metaforájává vált, hogy a magyar történészek közül ki tekinti ebben a leegyszerűsítő beszédmódban „jónak" és ki „rossznak" az elmúlt rendszert. Ma, különösen a jelenlegi álláspontok csoportosításakor, sokkal több értelme volna e történeti modell alkalmazása helyett inkább makro- és mikroszemléletű elemzésekről beszélni, illetve a nagyobb történetírói iskolák szerint jellemezni az egyes szerzők munkáit, ha ezeket mindenáron kategorizálni kívánjuk.[2] A „szovjetológiai" szakirodalomban léteznek olyan művek, amelyek jellemzően társadalmi osztályérdekek mentén értelmezik a rendszer működését (a „revizionisták" művei is többnyire ezt képviselték a nyolcvanas években), illetve amelyek elsősorban az egyénekre vagy a kisebb közösségekre fókuszálnak (mint az 1990-es évek „levéltári forradalma", azaz a levéltári források hozzáférhetővé válása után megszülető munkák jelentős része).[3] A kutatás hangsúlya

---

2 A totalitarizmus-, illetve a modernizációs elméletek azonban meglehetősen diffúzak, és ma már talán értelmetlen és anakronisztikus az 1960-as, 1970-es években született művek sokszor valóban kizárólagos szemléletmódjával vitatkozni. A totalitarizmuselméletek újragondolásához, illetve adaptációjának lehetőségeivel kapcsolatban lásd *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism: Towards a Theoretical Reassessment.* Ed. Siegel, Achim. Amsterdam, Rodopi, 1998.; *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared.* Eds. Fitzpatrick, Sheila – Geyer, Michael. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. A szocializmus és a modernitás kapcsolatáról a hétköznapok világában újabb szemléletű munkák például: *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe.* Eds. Reid, Susan E. – Crowley, David. Oxford, Berg, 2000.; Reid, Susan E.: Communist Comfort: Socialist Modernism and the Making of Cozy Homes in the Khrushchev Era. In: *The Routledge Companion to Modernity, Space, and Gender.* Ed. Staub, Alexandra. New York, Routledge, 2018.

3 Az 1990-es években – a levéltárak megnyitásából is következően – fontos kérdéssé vált, hogy ne csak a korábbiakat elutasító fogalomkészletet alakítson ki a kutatás, hanem a források feltárásakor reflektáljon is a korábbi értelmezésekre és azoknak a kortárs tapasztalatokhoz való viszonyára. A legfontosabb jelenség talán az a fentiekben leírt perspektívaváltás volt, amelyet a leginkább Stephen Kotkin – 1995-

azonban mindinkább a különböző ágensek (intézmények, csoportok, egyének) közötti kölcsönhatásokra helyeződött, ahol – részben a foucault-i elméletből következően – a hatalom a mindennapi interakciók részeként is értelmezhető, s ehhez kapcsolódó fontos kérdés az autonómiák megléte vagy hiánya.[4]

Szempontok és fogalmak

Valamennyi kutatói nemzedék felteheti a saját jelenéből is következő kérdéseit a múlt kapcsán, és természetesen így van ez a szocialista korszak esetében is. Fontos elméleti kérdés ma – részben a „neoliberalizmusok" baloldali kritikája kapcsán –, hogy a „jóléti államok" megteremtésében milyen szerepük volt a szocialista rendszereknek Kelet-Európában és a világban. Létezik egy olyan nézet, amely szerint a szovjet államokban az államilag garantált szociális jólét – meghatározott időszakokban – nemzetközi összehasonlításban is jelentős volt, ami közvetett hatást gyakorolt a világ többi iparosodott országára. A szocialista rendszernek így alapvető szerepe lehetett annak a szociális talapzatnak a megteremtésében, amely ma már világszerte szétporladni látszik.[5] (E megközelítésben is érdemes azonban hangsúlyozni azt, hogy az

ben megjelent – munkája fémjelez. Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization.* Berkeley, University of California Press, 1995. A történetírás ennek kapcsán általánosságban is megkérdőjelezte azt az álláspontot, amely éles határvonalat, erős fölé-alárendeltségi viszonyt feltételezett a diktatórikus államhatalom és a társadalom között.

4 Stephen Kotkin *Magnetic Mountain* című művében a szerzőnek a – szovjet típusú – modernitáshoz való viszonyát Foucault hatásán túl a liberalizmus eszmeisége is meghatározhatta. Erről részletesen: Krylova, Anna: The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 1 (2000) no. 1. 119–146. Önreflexióként is olvasható áttekintés: Kotkin, Stephen: Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjuncture. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History,* vol. 2 (2001) no. 1. 111–164.

5 Bartha Eszter például ennek kapcsán (is) a „jóléti diktatúra" fogalmát használja baloldali elméleti horizontú, nemzetközi kitekintésű monográfiájában: Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában* 1968–1989. Budapest, L'Harmattan, 2009.

autonóm cselekvés, a társadalmi szolidaritás, vagy az egyéni és a társadalmi öngondoskodás lehetőségei mások voltak Keleten és Nyugaton.)

Hasonlóan lényegi kérdés ma a liberális demokráciák válsága és az autonómiák hiánya kapcsán – Magyarországon és szerte a világban – a diktatórikus rendszerek működésének, legitimitásának a vizsgálata. Ha a szocialista társadalmat és annak magatartását az elveszejtett/elveszített szabadságok felől kíséreljük meg értelmezni, akkor ez a kérdés úgy fogalmazható meg, hogy egy olyan elnyomó rendszer, amely alapvetően korlátozza az egyéni szabadságokat, miképp képes össztársadalmi szinten is legitimitásra szert tenni, s hosszú távon fennmaradni, és milyen okai lehetnek ennek a rezsim szociálpolitikáján túl.

A magyar történészek többnyire alig beszélnek saját szempontjaikról vagy politikai álláspontjukról, holott ez természetesen nagymértékben meghatározza a mi következtetéseinket is. A rendszer vizsgálatához valójában több külső, kívülálló, kritikai történészi pozíció lehetséges: az egyik ilyen a liberális demokraták perspektívája, alapvetően ez jellemzi az én megközelítésmódomat is (természetesen lehetséges az államszocialista rendszereknek más, például jobboldali konzervatív, baloldali demokratikus vagy marxista alapú kritikai értelmezése is).[6] E sorok szerzőjét elsősorban azok a művek és történeti források ihlették meg a Kádár-korszak vizsgálata kapcsán, amelyek az egyéni és közösségi szabadságok, autonómiák felől értelmezik/mutatják be a rendszer működését.

Azt gondolom, hogy a kortárs társadalmi tapasztalok leírására, rendszerszintű értelmezésére megfelelő keret lehet Hannah Arendtnek a modern tömegtársadalmakat és e társadalmak atomizáltságát jellemző totalitarizmuselmélete[7] (amely nem ellentétes a mikroszemléletű

---

6 Hayden White immáron klasszikussá vált könyvében négy politikai filozófiát különböztet meg (radikalizmus, liberalizmus, anarchizmus, konzervativizmus), de természetesen számos ideológia is hathat a történészre. White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore, Johns Hopkins University, 1973.; White, Hayden: A történelem poétikája. [A Metahistory bevezetőjének magyar fordítása.] Ford. Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. *Aetas*, 16. évf. (2001) 1. sz. 134–164.

7 *A totalitarizmus gyökerei.* Budapest, Európa, 1992.; Arendt, Hannah: A történelem fogalma. In: Uő: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás*

megközelítésekkel[8]), a kortárs egyéneknek és csoportoknak általánosságban a modernitáshoz és a modernizációként jellemzett folyamatokhoz való viszonyára a „sokféle modernitás" tézise, a kollektív cselekedetekre és azok elmaradására a „reszentiment" fogalmának, illetve az egyéni magatartások ábrázolására az alkalmazkodás, az „önfejűség" és a „reziliencia" fogalmainak az alkalmazása. Mindezek kapcsán vezetem be ebben az írásban a „hétköznapi totalitarizmus" kifejezést, hogy álláspontomat – a fogalomalkotás révén is – meg lehessen különböztetni mindattól, amivel a tanulmány olvasói esetleg összekevernék.[9] E fogalmak – úgy vélem – segíthetnek a sokszor egységes korszakként látott Kádár-kor sajátságainak az ábrázolásában, értelmezésében is.

Megjegyzések a korszakról

A történetírás jobbára politikai korszakok egymásutánjában írja le a történelmet (például Horthy-, Rákosi- vagy Kádár-kor). Ha a politikatörténeti korszakokat egyes személyekhez kötjük, akkor úgy tűnik, mintha az események, folyamatok szinte kizárólag a legfőbb politikai vezetőnek – vagy az őt körülvevő szűkebb uralmi elitcsoportnak – az

terén. Budapest, Osiris, 1995. 49–99.; Majtényi György: A gyöngyhalász és a tenger. Hannah Arendt totalitarizmuselméletének a hasznáról. *Kritika*, 43. évf. (2014) 11–12. sz. 14–17.

8 Ha a kollektívval szemben az egyéni cselekedetek elsőbbségét hangsúlyozzuk, az nem jelenti azt, hogy a korban ne lett volna lehetőség vagy példa a rezsimmel való szembefordulásra. A modern társadalom „atomizáltságáról" szóló elmélet alkalmazása a társadalmi ellenállás sokrétű formáira is példákat kínálhat. Scott, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance.* London, Yale University Press, 1985. Rév István a szocializmus kori magyar társadalom atomizáltságát – Hannah Arendtre hivatkozva is – elemezve úgy találta, hogy az egyéni érdekérvényesítések összefonódtak a rendszer céljaival, mivel az valamilyen módon engedte, támogatta is az egyéni praktikákat. Nem egyszerűen a rendszer, az apparátus állt szemben az emberekkel (az elit a tömeggel), mert az apparátus tagjai sokszor maguk is részesei lehettek ezeknek a játszmáknak. Rév István: Az atomizáció előnyei. *Replika*, 7. évf. (1996) 23–24. sz. (december), 141–158.

9 Vö. Pap Péter István: Kádárizmus a legújabb történeti irodalomban. In: *Ezerkilencszáznyolvankilenc* (Magyarország a jelenkorban). Szerk. Rainer M. János. Budapest–Pécs, 1956-os Intézet – Kronosz, 2020. 299–327.

akaratából vagy az érdekében történtek (volna). A korszak névadója uralkodik a társadalom felett; s az hol szenved, hol alkalmazkodik, hol pedig megpróbál boldogulni. E korszakok – egymástól nem független – társadalmi gyakorlatainak a megismerése amiatt is fontos, mert enélkül nem lehet megérteni maguknak a politikai rendszereknek a kialakulását, működését. (Összetett kérdés az általánosságban is, hogy önmagukban vizsgálhatóak-e a történelmi korszakok, illetve függetlennek tekinthetők-e egymástól.)

Kádár János uralomra kerülésekor nem volt éles cezúra a hatalomgyakorlás módjában a Rákosi-korszakhoz képest: 1956 novemberétől az 1960-as évek elejéig a Kádár-féle hatalomgyakorlás is jórészt a terrorra épült. Ezt az értelmezést erősíti továbbá az is, hogy a szovjet típusú totalitárius rezsim alapvető jellemzői, így az egypártrendszer, az állami tulajdon döntő túlsúlya, a megszálló szovjet csapatok jelenléte, az államvédelem/állambiztonság mindennapi életet átszövő tevékenysége, és mindezek következtében is az autonómia hiánya, mindvégig a politikai rendszer meghatározói maradtak.[10]

A Kádár-korszak a közvélemény szemében egységes időszaknak látszik, és a történetírás is többnyire így kezeli. Ma úgy tűnik, hogy a történelmi távlat, az utólagos perspektíva kirajzolja a korszak egységes arculatát, és megmutatja azokat a jegyeit, amelyek nemcsak a szocializmus megelőző időszakához, hanem a szovjet tömb más országaihoz képest is egyedivé teszik. Ettől függetlenül magának a Kádár-kori politikai rendszernek a megítélése folyamatosan változott. A kortársak másképp élték meg 1957–1958-ban, a megtorlások idején, másképp az 1963-as részleges amnesztia után, és megint másképp a fridzsiderszocializmusnak nevezett időszakban a hetvenes–nyolcvanas években, majd a rendszerváltás után. Az a kép, amely a Kádár-korról kialakult, nem független azoktól a személyes, emocionális képektől, élményektől, amiket az egyének és a családok megőriztek a korszakról. A Kádár-korszak nem volt egységes időszak, mégis tekinthetünk rá ekként a történelmi emlékezetben elfoglalt helye miatt. Az 1989-es

10 Rainer M. János elemzése szerint a „kádárizmus" valójában nem volt önálló rendszer, csupán elmozdulás a szisztémán belül: Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan, 2011.

rendszerváltás, amely a Kádár-korszak szimbolikus végpontja, ma az elmúlt rendszer értelmezéséhez is referenciapontnak tekinthető. Szinte kézenfekvő a két egymás után következő korszak összehasonlítása, jóllehet az áttűnések, a politikai korszakhatáron átívelő folyamatok természetesen ez esetben is megmutathatók.[11]

Társadalmak és totalitarizmusok

A szocialista rezsim egésze leírható Magyarországon totalitárius rendszerként, a fogalomnak abban az értelmében, hogy léte mindvégig az egyéni és a közösségi autonómiák átfogó, rendszerszintű felszámolására, korlátozására épült. A rezsim szinte egyáltalán nem adott lehetőséget az állampolgároknak a valódi összefogásra, csoportosulásra, kollektív fellépésre. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a totalitarizmus mint társadalmi jelenség a magyar társadalmat már az államszocialista korszak előtt is jellemezte, és léte vagy nemléte nem köthető élesen a politikatörténeti korszakhatárokhoz.[12] Az „atomizált", valódi osztályok nélküli tömegtársadalom megjelenése egyszerre volt oka és következménye a szocialista diktatúra működésének.[13]

11 Ez a rövid írás alapvetően a Kádár-korról szóló monográfiámon alapul, amire a következőkben külön nem hivatkozom. Majtényi György: *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma.* Budapest, Libri, 2018. (A megszabott szűk terjedelmi keretek miatt szerepelnek e rövid tanulmány jegyzeteiben ezentúl is, többször a saját publikációim, ahol az itt felvázolt gondolatokat részletesebben is kifejtettem.)

12 Az 1945–1948 közötti időszak mindennapjairól tudósító források (például a vállalatok pártirányítását és az annak társadalmi elfogadását rögzítő dokumentumok) azt érzékeltetik, hogy a második világháború utáni korszak hétköznapjai nem feltétlenül a demokrácia iránti feltétlen vágyat tükrözik, hanem valamiféle „többpárti totalitarizmus" társadalmi gyakorlatát. Bódy Zsombor: Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerk. Horváth Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 116–131.

13 Sheila Fitzpatrick és Alf Lüdtke közös tanulmányában az atomizáltság elméletét kritikusan elemezve arra a következtetésre jut, hogy az emberek mind a náci, mind a szovjet rendszerben új társadalmi viszonyrendszereket hoztak létre, és átalakították a korábbiakat. Önmagában azonban ez a tételszerű állítás nem cá-

Ahogy Hannah Arendt is rámutatott, a totalitárius rendszer mindig arra törekszik, hogy tömeget szervezzen, illetve léte a *tömegtársadalom* kialakulásából következik. Ehhez pedig az szükséges, hogy se az egyének, se a közösségek ne viselkedjenek autonóm módon, még pontosabban, hogy elveszítsék autonómiájukat és ezzel képességüket a kollektív cselekvésre. Arendt művei elsődlegesen a történelmi, társadalmi folyamatokból megszülető totalitarizmusoknak az értelmezéséhez kínálnak kulcsot. A kelet-közép-európai szocialista rendszerek azonban külső nyomásra, a szovjet megszállás hatására – kezdetben valódi tömegbázis nélkül – alakultak ki. Itt elsősorban az a kérdés, hogy e diktatúrák miképp voltak képesek felerősíteni a társadalmakban a totalitarizmusokra jellemző cselekvési és magatartásmintákat. Bár ezekben az országokban a kommunista pártok a szovjet beavatkozás miatt kerültek hatalomra és a szocialista rendszer kiépítése szintén ennek nyomán zajlott, több elemzés szerint a sztálinizmust – és általánosságban magát a szocialista rendszert – e társadalmakban nemcsak kívülről, hanem úgymond belülről is építették. E folyamatban meghatározóak lehettek azok a különböző történelmi kontextusokból fakadó társadalmi magatartásminták, amelyek az egyes országokban a hasonló elveken működő rendszerek közötti különbségeket is meghatározhatták. Ezek az eltérő történelmi, társadalmi kontextusok magyarázhatják a Kádár-korszak számos jellegzetességét is.

Reszentiment és a Kádár-korszak

A reszentiment fogalmával leírható magatartások általánosságban is jellemezhették a magyar társadalom mentalitását az 1956-os forradalom leverése utáni helyzetben. A hétköznapi emberek bizonyos történelmi helyzetekben – nem lévén sem legyőzhető ellenfél, sem

folja, inkább csak kiegészíti Hannah Arendtnek a modern tömegtársadalmak atomizáltságáról szóló elméletét, amely a társadalmi kapcsolatok megváltozott természetéről szól, és ennek kapcsán pedig az erős csoportazonosság, például az osztálytudat hiányáról e társadalmakban (is). Fitzpatrick, Sheila – Lüdtke, Alf: Energizing the Everyday. On the Breaking and Making of Social Bonds in Nazism and Stalinism. In: *Beyond Totalitarianism,* i. m. 266–301.

tér a valódi cselekvésre – képtelenné vál(hat)nak az ellenállásra. A reszentiment általánosságban az erővel elfojtott ellenállás, a terror utáni állapot, azaz a rezisztencia kényszerű feladása. Az egyének cselekedetei ilyenkor szinte kizárólag személyes érdekeket szolgálnak, egymás ellen hatnak és egymást korlátozzák. A kollektív düh és irigység megnyilvánulása a reszentiment, amely nem ölt látható formát, és aminek nincs egyértelmű célpontja sem.[14]

A levert forradalom után, feladva a valódi ellenállás lehetőségét, a hétköznapi emberek az ellenséget többnyire már nem a rendszer vezetőjében, hanem egymásban, esetenként láthatatlan erőkben, vagy a külső, elnyomó hatalomban, a Szovjetunióban keresték. A Kádár János személye körül kialakuló, a diktátor puritánságát hangsúlyozó sajátos kultusz, amely a rendszer legitimitását is szolgálta, részben legalábbis annak nyomán – társadalmi imaginációként – születhetett meg, ahogyan az emberek a megszilárduló totalitárius rendszerben elképzelték és berendezték a saját világukat (közvetlenül természetesen a pártvezető erre rezonáló cselekedetei és a párt propagandája alakították). Az első titkár – a reszentiment korának diktátoraként – a köztudatban a társadalom emblematikus figurájává vált, akit éppen az átlagemberekhez való hasonlóság, az egyszerűség jellemzett.[15]

Társadalomtörténeti szempontból a legfontosabb kérdés mindennek kapcsán az, hogy a kortársak mikortól érzik a rendszert állandónak, mozdíthatatlannak, elfogadva annak létezését, ők maguk (is) miképpen teremtik meg működésének a kereteit, és kezdenek el a „rendszer" – pontosabban a korszak politikájához való közös alkalmazkodás – logikája szerint gondolkozni, azaz miképp vész el a nyílt és tömeges ellenállás lehetősége. A totalitarizmus valójában a terror és a közöny összefüggéseinek zárt rendszere. E tényezők ugyan különböző mértékben jelennek meg, ötvöződnek a diktatúra különböző változataiban (másképpen vannak jelen például a keletkezés, vagy az – úgymond – üzemszerű működés időszakában), ám kölcsönösen feltételezik egymást.

14 A reszentiment fogalma alkalmazásának lehetőségéről: Majtényi György: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai.* Budapest, Libri, 2012.

15 Rainer M. J.: *Bevezetés a kádárizmusba*, i. m. 200–214.

Ágensek: egyének és intézmények

A szocialista rendszer fennmaradásában és fokozatos átalakulásában – amelynek során az erőszak nyílt alkalmazásától a rezsim az uralom hétköznapi és intézményes gyakorlatai megteremtésének irányába haladt – fontos szerepe volt annak a korabeli intézményrendszernek, amelyet nem egyszerűen a bürokrácia irányított, hanem hétköznapi állampolgárok is a szereplőivé váltak a hivatalok működtetésének, és bizonyos keretek között, de a cselekedeteikkel alakították is azt.[16] A Kádár-kori apparátus tudatosan szétterítette a döntések felelősségét a korabeli hivatalok világában, s az intézmények közötti szabályozott munkamegosztás és hierarchia rögzítésével kialakult a *diktatúra üzemszerű működése.* Léteztek jogszabályok, amelyek szabályozták az intézmények működését, továbbá az egyéni jogérvényesítésnek a diktatúrában is volt hivatalos bürokratikus útja. Ez az út számos esetben lehetőséget kínált a sikeres egyéni érdekérvényesítésre, és az állampolgárok rendszeresen éltek is vele. A *kollaboráció* általánosságban alkalmazott fogalom a történetírásban, ám ezekre a magatartásokra pontosabb kifejezés az *alkalmazkodás*.[17]

Az alkalmazkodás mintáinak kialakítása általánosságban sem köthető a társadalmi kollektívumok közös fellépéséhez, mivel erre alig lehet a korszakból példát találni.[18] Sokkal inkább kollektív mintává

16 A kortársak ugyanis a hatalom nyelvezetének elsajátítása és intézményeinek elfogadása révén végső soron a („hivatalos") szocialista társadalom tagjaivá váltak, legalábbis fenntartották vagy elfogadták annak látszatát, hogy létezik ilyen. Kotkin, S.: *Magnetic Mountain,* i. m. 224–225

17 A kollaboráció (vagy alkalmazkodás) kérdéséről részletesebben: Horváth Sándor: „Apa nem volt komcsi". A mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés határai. In: *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Szerk. Horváth Sándor. Budapest, Libri, 2014. 7–37.

18 A magyar történetírás sok esetben úgy írja le a kádári politikát, hogy az kiegyezett a magyar társadalom nagy csoportjaival. A kádári rezsim – álláspontom szerint – nem tehetett külön ajánlatot a nagy társadalmi csoportoknak, osztályoknak, így a parasztságnak, a munkásságnak vagy az értelmiségnek, mert ilyen egységesen megszólítható társadalmi entitások valójában nem léteztek. A korabeli társadalom – az annak viszonylagos egységét mutató kortárs értelmezésekkel szemben – tagolt volt, nem-

váló egyéni magatartások építették a kor társadalmát – és formálták tovább ezen keresztül a rendszert magát –, s ennek nyomán alakultak ki az alkalmazkodás össztársadalmi mintázatai, amelyekhez magának a pártvezetésnek is igazodnia kellett. Az alkalmazkodás több társadalmi térben és időben zajlott egyszerre. Más mintákat követett, aki falun vagy aki városban lakott, aki a kor viszonyai között szegénynek vagy aki gazdagnak számított, és az is, aki családja korábbi tradícióit követte, vagy az, aki új hagyományt kívánt teremteni. Mégis, az egyéni cselekedetek azáltal, hogy az 1956-os forradalom leverése után elveszni látszott a rendszerrel szembeni ellenállás lehetősége, valamiféle kollektív, a rendszer létét erősítő akaratot mutattak.

Az elveszített autonómiák miatt a kor társadalma általánosságban leírható olyan atomizált társadalomként, amelyet – a német társadalomtörténet-írás által alkotott „önfejűség" fogalmat alkalmazva – önfejű egyének alkottak, akik jobbára sem hívei, sem ellenfelei nem voltak a diktatúrának, mégis a kor intézményeivel együttműködve vagy olykor azokkal szembefordulva is elsősorban a saját személyes, egyéni érdekeiket képviselték. E társadalomtörténeti metafora szerint a diktatúra világában a hétköznapi emberek olyan, az uralom különböző formáihoz alkalmazkodni képes egyénekké válnak, akik szinte kizárólag a saját közvetlen céljaikat tartják szem előtt.[19]

A modernitás és a modernizáció kérdései

A korszak megítélését természetesen Kádár Jánosnak és a kor más vezetőinek cselekedetei is formálták. Ők saját uralmuk legitimálása

csak az anyagi javak terén vagy a különböző foglalkozások társadalmi presztízséhez kapcsolódóan, hanem az uralmi elit és a különböző társadalmi csoportok, illetve az utóbbiak között kialakuló konfliktusok mentén is. A rendszer létének, működésének a korban nem születhettek meg nagyobb társadalmi csoportokhoz – társadalmi osztályokhoz – és azok kollektív magatartásához kötődő értelmezései a valódi érdekképviselet és a kollektív érdekérvényesítés lehetőségének a hiánya miatt.

19 Majtényi György: Uraltak vagy önfejűek? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténetírásban. *Korall,* 1. évf. (2000) 5–6. sz. 242–252.; Majtényi György: Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas,* 18. évf. (2003) 1. sz. 142–148.

érdekében – nem függetlenül a korabeli társadalom különböző szereplőinek az igényeitől és elvárásaitól – tudatosan építették egy jobb és igazságosabb, „működő" szocializmus képét a Rákosi-korszak után. Kétségkívül fontos jellemzője volt a korszaknak – a felismert társadalmi elvárásokból is következő – tudatos életszínvonal-politika: az egyéni boldogulás lehetőségének a megteremtése. Míg a Rákosi-korszakban a hatalom mintha mindenkitől csak áldozatokat követelt volna a szebb jövő, a szocializmusban és a kommunizmusban megjelölt ideológiai és társadalmi cél érdekében, addig a kádári pártvezetés ügyelt arra, hogy az egyének, különböző társadalmi csoportok tagjai már a jelenben lássanak olyan jeleket, amelyek a rendszer jövőképét igazolják, és megtalálják számításaikat a mindennapi életben. E törekvés sikerének voltak olyan tárgyi szimbólumai, mint a frizsider, az Orion tévé, a Varia bútor, vagy olyan – kortárs és későbbi – fogalmi megtestesülései is, mint a „frizsiderszocializmus" és a „gulyáskommunizmus", vagy egyszerűen az, hogy a Kádár-kort az emberek önálló korszakként láthatták a szocializmus korábbi időszakához képest. A kor „szocializmusa" ebben a tekintetben – a deklarált célokon keresztül – valóban értelmezhető modernizációs ideológiaként.

A „sokféle modernitásról" szóló elméletek jegyében azonban általánosságban is megkérdőjelezhető a társadalmi folyamatok egységes megítélésének a lehetősége. Ezek szerint ugyanis a „modernizációt" sem feltétlenül kell egynemű jelenségként szemlélnünk, hanem láthatjuk olyan sokrétű folyamatnak is, amely másként, más ütemben zajlott Európa és a többi kontinens különböző régióiban, sőt még az egyes országokon, társadalmakon, kisebb közösségeken belül is (a lokalitások tereiben).[20] Az egyes jelenségek nem egyszerűen egymásból következtek a történelem folyamatában, hanem akár egymás mellett (saját terükben, idejükben) is létezhettek. Nem érthetők meg így a maguk sokrétegűségében, ha – a modernséget jellemző lineáris időszemlélet jegyében – ugyanannak a folyamatnak a részeiként

20 *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban.* Szerk. Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté. Budapest, L'Harmattan, 2008.

látjuk, elemezzük őket.[21] Kérdéses az, hogy a fejlődés, az előrehaladás érzete egyáltalán megjelent-e a hétköznapi emberek mindennapi életében, tapasztalataiban. Álláspontom szerint az a korabeli kép, amely egyneműnek mutatta a társadalmi sokféleséget, egységesnek a társadalmi folyamatokat és uralkodónak a társadalmi középbe tartozók viszonylagos „modernitását" vagy „jólétét", elsősorban a kor hivatalos diskurzusaiból és a hatalom modernizációs/legitimációs ideológiájából következett.

Rezisztencia helyett reziliencia

Általánosságban is fontos kérdés az, hogy a társadalmi igazságosság eszménye miképp valósulhatott meg a Kádár-kor évtizedei alatt, és megítélhetők-e egységesen a társadalmi folyamatok. Az állami intézmények működéséhez kapcsolódó/kapcsolt értékrend feltehetően a korban sem mindenki számára volt ismert vagy elfogadható. A rendszer diskurzusai a nyilvánosságban azonban szinte teljességgel elfojtották a hivatalossá tett álláspontnak ellentmondó hangokat, és mintegy „gyarmatosították" azoknak az egyéneknek és közösségeknek a tapasztalatait, akik a szocialista korszaknak (is) a „vesztesei" voltak. A szegénységben, kirekesztésben élők magatartása mindazonáltal nem írható le az alkalmazkodás konformista mintázataival, és a szocialista diktatúra „civilizációs, nyelvi expanziója" nem hatotta át az ő hétköznapi életvilágaikat.

A reziliencia fogalma – a deklasszált csoportok mellett – leginkább az alsó osztályok és a társadalom életéből jóformán kirekesztett underclass, a rendszer diskurzusaiból is kizárt társadalmi csoportok magatartására alkalmazható. A pszichológia rezilienciaként határozza meg azt a képességet, amelynek révén az áldozat – például a művészet eszközeivel – eltávolítja magától az egykori traumát, és mindeközben átformálja, újrateremti önmagát (saját önértékelését, öntudatát). A kisebbségi csoportok helyzetével foglalkozó történetírás – közvetve

[21] Leduc, Jean: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok.* Pozsony, Kalligram, 2006. 376.

a pszichológiából átvéve a fogalmat – ugyancsak rezilienciaként jellemzi azt a jelenséget, amikor valamely elnyomott, kisebbségi helyzetű csoport, közösség képes periférikus helyzetét újraértelmezni, saját jelentésekkel telíteni, és ezáltal szétfeszíti azokat a kereteket, amelyek közé az elnyomó uralmi rendszer kényszerítette (volna).[22] A reziliencia nem nyílt ellenállás, de nem is alkalmazkodás/kollaboráció, hanem mindennapos küzdelem az adott rendszer keretei között. Az államszocializmusban a reziliencia lényege a saját célok megőrzése lehetett, vagyis a (kényszerű vagy önként vállalt) kívül maradás az ideologikus uralmi rendszeren. S e tapasztalatok, azaz a szocialista rezsim által is kizárt társadalmi csoportok, egyének helyzetének, magatartásainak vizsgálata nélkül nem alkotható teljes kép a Kádár-korszak társadalmáról vagy szociálpolitikájáról sem.

Totalitarizmus: uralmi rendszerből társadalmi gyakorlat

A Kádár-korszak összességében jellemezhető *hétköznapi totalitarizmusként*. A kor világa, más létező szocializmusokhoz hasonlóan, a magyarországi szocialista rendszer egy fejezeteként – liberális perspektívából – mindvégig diktatúraként, és működésének alapjait tekintve totalitárius rendszerként írható le. Annak azonban egy olyan sajátos változataként értelmezhető, ahol a folyamatos alkalmazkodás a nyílt elnyomás helyett a közönyt és ebből fakadóan a személyes és közösségi autonómia hiányát tette a rendszer legfőbb jellemzőjévé. Az alkalmazkodás sok színtéren zajló Kádár-kori folyamata a totalitarizmust uralmi rendszerből mindinkább (össz)társadalmi gyakorlattá alakította át.

A Kádár-korszak élhető világa több mint mítosz: egyéni és kollektív cselekedetekből és azok elmaradásából eredő képzetek összesége, amely a hétköznapok világában sokszor képes volt, sőt máig képes eltakarni a diktatúra létét és sokféleképpen megélt történelmét, történe-

22 A fogalom alkalmazása a kor társadalmára: Majtényi György: „De elmehet a Kádár Jani a picsába!" Reziliencia az államszocializmusban. *Replika,* 26. évf. (2015) 94. sz. 92–112.

teit. A korszakkal kapcsolatos kritikai történészi attitűd kifejeződhet a Kádár-korszak ideológiáját tükröző korabeli fogalmi konstrukciók újragondolásában, a kor társadalmáról alkotott korabeli ábrázolások revíziójában, az elfeledett, eltakart képek megmutatásában. A Kádár-korszak abban az értelemben is létezett és létezik, hogy mindannak a tapasztalatnak a közös metaforája, mely a korban megfogalmazódhatott. Számunkra nincs más út ahhoz, hogy ezeket az egyéni és kollektív tapasztalatokat és magának a rendszernek a működését megértsük, mint ennek a fogalmi keretnek más fogalmakkal való helyettesítése, értő-értelmező lebontása: nyelvi/történeti dekonstrukciója.

Horváth Sándor

Kádárizmus: a magyar másság története

A korreferátumban nem tartok misét a hazai jelenkortörténet-írás elmúlt három évtizedéről, holott egyetértek Földes Györggyel, hogy megérné. Nem csupán az emlékezetpolitikai céllal létrehozott jelenkorkutató intézmények jobb esetben pozitivista provincializmusának (többnyire inkább bináris, áldozat/tettes narratívájának) hatásai és a hazai jelenkortörténet-írás számos, tudományosan mértékadó műhelye elleni politikai támadás vagy számos tehetséges fiatal külföldre távozása miatt, hanem elsősorban azért, hogy miért olyan csekély a hazai jelenkortörténet-írás hozzájárulása a nemzetközi történetírásban zajló vitákhoz. Azaz, miért vagyunk oly gyakran végtelenül provinciálisak; normatív alapú, sekélyes emlékezetpolitikai vitákba rejtőzők, a populista politika mellett új virágkorát élő, népszerű történelem köpönyegében tetszelgők; és miért foglalkozunk azzal szinte alig, miről vitatkoznak a huszadik század kapcsán más országokban, és miért nem szólunk hozzá gyakrabban érdemben ezekhez a vitákhoz? Azonban az önostorozó mise most elmarad.

Inkább – mégiscsak elvileg a tudomány, nem pedig a politika házában vagyunk – arra igyekszem reflektálni, hogy miként vihetné előbbre a jelenkortörténet-írást a *magyar modell* fogalmának használata, amelylyel Földes György írása is foglalkozik. Kiindulópontom más, mint a szerzőé, de számomra is meglepő módon, van, amiben egyet tudunk érteni, annak ellenére, hogy eltérő módszerekkel írunk a múltról. Persze nem abban a számomra erősen normatív kijelentésben, hogy Kádár János államférfi volt vagy sem, és előre jelzem, ha valaki erről szeretne vitatkozni, azt sújtsa halálos unalmam átka (nem Kádár miatt; Horthy esetén e kérdés kapcsán éppúgy roppantul unatkoznék és átkoznám, hogy ezt a sekélyes, normatív/politikai vitát kell hallgatnom).

Abban egyetértek Földes Györggyel, hogy az 1956 utáni állami erőszak *hangsúlyozása* (megléte ellenére) emlékezetpolitikai célokat is szolgálhat, azonban annak *elhallgatása* szintén emlékezetpolitikai célokat szolgált annak idején, vagyis részben a kádári emlékezetpolitika egyik mai következményének (ellenhatásának) is tekinthető. Abban is egyetértek a szerzővel, hogy „az a jó politikatörténet, amely egyúttal társadalomtörténet is", sőt, lassan nem is nagyon kellene különbséget tenni a kettő között, mint ahogy határainkon túl is csak ott teszik ezt többnyire, ahol a tudósok időnként citációikat gyűjtögetik és számolgatják, vagyis Kelet-Európában. Tömören: javaslom az áldozatok vagy nyertesek számbavétele után inkább a megértésre törekvést, és talán Földes György sem vitatkozik ezzel a javaslattal.

Meglepő kijelentés a tanulmányban, hogy „nem volt lehetőség a demokratikus és vegyes gazdaságú szocializmus működőképességének bizonyítására". Ha a magán- és állami tulajdon egymással párhuzamos, mégis szorosan összefonódó működtetéséről van szó a piac erős állami ellenőrzésével, akkor a kínai vagy a mai magyar gazdaságpolitika még mindig működőképesnek tűnik; azonban a demokratikus szocializmust sajnos nem tudom elképzelni (legfeljebb úgy, mint az „illiberális demokráciát"), pedig szeretek fantáziálni. Talán azért sem, mert Földes György a rendszer bukását az egyik gyakori magyarázatra, a nómenklatúra hibás kormányzására vezeti vissza,[1] amivel leegyszerűsítve a kommunista vezetők hitelvesztésének modelljéhez kapcsolódik (legismertebb képviselője Stephen Kotkin) – viszont jelzem, hogy számos más koncepció is létezik a rendszerváltásról a nemzetközi szakirodalomban,[2] amire a hazai szerzők sajnos ritkán reflektálnak, pedig lehetne tanulni belőlük.

Keresve az előremutató gondolatokat, mégsem ezekről a számomra nem túl izgalmas kérdésekről szeretnék beszélni, hanem a magyar modell lehetséges alkalmazásáról elemzési keretként. Következteté-

1 „A szocializmus, a társadalom, a stabilitás és a nemzeti-társadalmi közmegegyezés védelmében addig halogatta a válságkezelést, amíg késő lett. Addig halogatta a visszavonulást, amíg végül elküldték." (Jelen kötet 301.)

2 Az 1989-hez vezető események leggyakoribb narratíváinak összefoglalása: Ther, Philipp: *Europe since 1989. A History.* Princeton, Princeton University Press, 2016. 54–66.

sem ugyanis más, mint Földes Györgyé. Számomra az elemzésében konklúzióként megjelenő *magyar modell* nem a vég, hanem a kezdet: ugyanis a sokszor provinciális (külföldi kutatásokra alig reflektáló), gyakran normatív alapú hazai jelenkortörténet-írás *egyik* lehetséges kiútját éppen a *magyar modell* jellemzőit vizsgáló történetírásban látom. Más szavakkal abban, hogy miben *más* a mi múltunk? S bár a *magyar másság* történeti kutatása manapság frivolnak tűnő konnotációra is lehetőséget adna bölcsnek korántsem nevezhető államférfiaink és csekély számú államnőink miatt, mégiscsak erre teszek szerény javaslatot, persze más történeti kontextusban.

1. A kommunizmus megvalósítását célként kitűző (ezt a Kádár-korszakban hivatalosan soha fel nem adó) államszocialista bürokrácia erőszakos fellépése és a paternalista, társadalmat átformálni szándékozó, újraelosztó jóléti diktatúra az utópisztikus célkitűzésekből következtek és a mai napig meghatározzák a késői szocializmusokról, így a Kádár-korszakról szóló elbeszélések műfajait.[3] Az állam egyik kézzel a Kádár-korszakban is adott (a lakástól a nyugdíjrendszerig), másik kézzel az adományokra hivatkozva pedig elvett (többnyire autonómiát). Az esetleges társadalmi konszenzusról – akárcsak a szocialista modernizációról[4] – pedig már húsz éve vitatkoztak épp eleget: praktikus lenne ezekre a külföldi vitákra reflektálni, mielőtt megismételjük őket.[5]

3 Az állami erőszak lehetősége abból a felvilágosodás koráig visszavezethető gondolatból származott, miszerint a társadalom nem eleve adott, hanem átalakítható, formálható a saját elképzeléseinknek megfelelően, amihez számos intézmény felhasználható, beleértve a rendőrséget és az igazságszolgáltatási szerveket is. Mindezt meggyőzően bizonyítja: Hoffmann, David L.: *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939.* Ithaca, Cornell University Press, 2011. 306–308.

4 A modernizáció és a szocialista állam kapcsán lezajlott vitákat foglalja össze: David-Fox Michael: Multiple Modernities vs. Neo-Traditionalism: On Recent Debates in Russian and Soviet History. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 54 (2006) no. 4. 535–555.; Kotkin, Stephen: Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjuncture. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 2 (2001) no. 1. 111–164.

5 Vö. Sabrow, Martin: Der Konkurs der Konsensdiktatur. Überlegungen zum inneren Verfall der DDR aus kulturgeschichtlicher Perspektive. In: *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR.* Hrsg. Jarausch, Konrad H. – Sabrow,

2. A szocializmus évtizedei alatt – ugyanis nem állt meg az idő – az állam is rendre változtatott azokon az alapelveken, hogy hogyan viszonyul az utópia megvalósításához, vagyis a szocialista korszak attól lesz történet, hogy időben változik. Ahogy arra Valuch Tibor rámutatott: „A politika kezdetben burkolt, majd egyre nyíltabb formában támaszkodott a magánkezdeményezésekre, a családok gazdasági erejére és áldozatvállalási készségére is."[6] Földes György ezt úgy írja, „a magán- és kistulajdon létének elfogadása; a második gazdaság legalizálása, integrálása", stb (mellesleg: egy angol anyanyelvű szerkesztő az alany kilétét firtatná, ami nem csak nyelvileg, de történetileg is fontos kérdés). Ha a fentieket elfogadjuk, akkor a magyar másság története – most ragaszkodom ehhez a megnevezéshez – magánkezdeményezésekre is épült. Azaz, a magánember vagy a kisember is lehet fontos ember, mikro-, makro- meg minden szinten szinte minden, nem csupán „esettanulmány", hanem a *magyar másság* és például az újraelosztásról vagy a második gazdaságról szóló történeti tudás egyik alapeleme.

3. A Kádár-korszak történeteiből azonban az is kiderül, hogy nem csupán a politika támaszkodott a magánkezdeményezésekre, hanem a magukat együttműködőként feltüntetni képes állampolgárok is erőteljesen támaszkodtak az állami intézmények „szívességeire". Emiatt készségesen sajátították el azt a nyelvhasználatot, sőt, gondolkodásmódot, amellyel érdekeiket hatékonyan érvényesíthették.[7]

Martin. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999. 83–116. Ennek kritikája: Pollack, Detlef: Die offene Gesellschaft und ihre Freunde. *Geschichte & Gesellschaft,* vol. 26 (2000) no. 1. 184–196, 195.; Bauerkämper, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur: Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.* Köln, Böhlau, 2002. 499. Részben a konszenzusdiktatúra-elmélet hazai megjelenésére példa Tabajdi Gábor kiváló összefoglalója, aki elsősorban a vezető intézmények felől értelmezi a konszenzusra törekvést. Tabajdi Gábor: *Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika", 1956–1963.* Budapest, Jaffa, 2013.

6 Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig.* Budapest, Napvilág, 2013. 325.

7 Stephen Kotkin bolsevik nyelvhasználat elsajátításáról szóló koncepciójának hatása igen széles körű volt a nemzetközi irodalomban, Kotkin koncepciójának összefoglalása, hatása és kritikája: Krylova, Anna: Soviet Modernity: Stephen

4. A történet szempontjából fontos, hogy maga a kései szocializmus vagy kádárizmus éppen a világérzékelésben, a tapasztalatokról folytatott diskurzusban jelentett szakítást a klasszikus sztálinizmussal, ahogy azt Alexei Yurchak[8] vagy Rainer M. János is megfigyelte. „A kádárizmus – amennyiben egyáltalán tudományosan meghatározható fogalom – egyfajta világérzékelés is, amelyből társadalmi közérzet keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak."[9] E viszonyítások rendszerét Bodrogi Gyula így jellemezte a Kádár-korszakban a Rádiókabaréban: bár „vannak gondjaink, de a körülményekhez képest jól érezzük magunkat."[10] Földes György pedig így viszonyít: „Magyarország sorsa mind a korabeli hazai és nemzetközi közvélemény, mind a ma bevett történelmi értékelés szerint kedvezőbben alakult, mint a régió többi szocialista társadalmáé, országáé".[11] Persze másképp érzékelték ezt a világot az öngyilkosok vagy az alkoholfüggők tömegei. Vagyis a magyar másság történetében a folytonos viszonyítás, értelmezés és érzékelés főszerepet játszik, amivel érdemes volna többet foglalkozni. Úgy tűnik, még a mai jelenkortörténet-írás is rendszeresen viszonyít (például az ötvenest a hatvanas évekhez), amivel lehet, hogy egy elbeszélői hagyományt követ, amire érdemes reflektálni.

Kotkin and the Bolshevik Predicament. *Contemporary European History*, vol. 23 (2014) no. 2. 167–192, 169.

8 Yurchak értelmezésében a világérzékelésről szóló hivatalos szocialista nyelvhasználat egyre inkább performatívvá és hipernormalizálttá vált a kései szocializmusban (az érdekérvényesítés szempontjából nem az számított, hogy *mit* mondanak, hanem *ahogyan* mondják, illetve, hogy mennyire felelt meg az elképzelt hivatalos elvárásoknak), ami szintén aláásta a rendszer tartósságát. Yurchak, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation.* Princeton, Princeton University Press, 2006. 27–75.

9 Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan, 2011. 144.

10 Bodrogi Gyula: Az eltelt 25 esztendőről... In: *Rádiókabaré – Válogatás.* Szerk. Geszty Péter. Budapest, Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, 1984. 264–266, 266.

11 Lásd jelen kötet 297.

5. Még maga a kommunista párt sem létezett soha egységes értelmezői közösségként, nem csupán a párt és a pártonkívüliek, hanem a pártapparátus tagjai között is folytonos viták folytak (amit többek között Varga Zsuzsanna az agrárkérdés kapcsán és Kende Tamás is igazol).[12] Bármily közhelyes: a viták során döntési lehetőségük is volt a történelmi szereplőknek, amivel éltek is a magyar másságnak megfelelően: a bürokraták, kommunisták vagy politikai hatalom híján lévő hétköznapi emberek döntési lehetőségeinek vizsgálata éppúgy alkalmas lehet a *sajátos* megfigyelésére.

6. A Kádár-korszak állampolgárainak (mint Kádárnak) minden helyzetben volt legalább résnyi döntési lehetősége. A történeti döntési lehetőségek Giovanni Levi szerint az életrajzi módszerrel vizsgálhatók a legjobban.[13] Így valóban új távlatokat nyithatna Kádár János vagy más, kelet-európai politikusok tetteinek értelmezése munkáspolitikusként – nagy képzelőerővel –, például az E. P. Thompson-féle értelmezési keretben, amely a munkásosztály öndefinícióját a munkás- és szakszervezeti politika nézőpontjából vizsgálja. Kíváncsian várom.

7. A társadalom tagjai az adott politikai keretek között és elsősorban a szocialista nyelvhasználatból fakadó elvárásoknak megfelelve képesek voltak befolyásolni szűkebb környezetüket és az állami bürokrácia működését. Vajon miben különbözött a magyar bürokrácia, a hivatalosan használt nyelv, az érdekérvényesítés módjai a többi kelet-európai országétól? Hogyan dönthetett vagy érvényesíthette érdekeit *másképp*

12 Lásd erről Kende Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956).* Miskolc–Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, 2014. 201.; Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* Budapest, Gondolat, 2013.

13 Levi szerint „egyetlen normarendszer sem annyira strukturált, hogy kiküszöbölje a tudatos választásnak, a szabályok manipulálásának, az értelmezésnek és az alkunak az összes lehetőségét. Úgy látom, hogy ebből a szempontból az életrajz ideális terepet nyújt mind a cselekvők résnyi, de mégis fontos szabadságának, mind az ellentmondásoktól sohasem mentes normarendszerek tényleges működésének vizsgálatára." Giovanni Levi: Az életrajz használatáról. *Korall,* 1. évf. (2000) 2. sz. (tél), 81–92, 89.

a magyar? Ezt azok a jövőbeni kutatások is megválaszolhatják, amelyek a normatív alapon teremtett nemzeti történeti múltból származó tudást a *magyar másságra* (ha tetszik magyar modellre) is fókuszálva lehetnek képesek meghaladni.

Kalmár Melinda

Nyitott kérdések, plurális válaszok

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a konferencia szervezőinek azt, hogy egy kétnapos konferencia keretében rendkívül inspiráló diskurzust folytathattunk az 1945 utáni történelem értelmezésének főbb vitakérdéseiről. A kilencvenes évek második felében már volt hasonló kezdeményezés: a jelenkortörténet kutatói két-három évente összegyűltek, hogy megvitassák a legfontosabb kérdéseket, és most reméljük, hogy ez a jelenlegi konferencia nemcsak feleleveníti, de mintegy folytathatóvá is teszi ezt a hagyományt.

A magam részéről zárszóként részben reflektálnék egyfelől a korábban elhangzottakra, másfelől hozzátenném ezekhez a saját kutatói, oktatói tapasztalataimat.

Azt mindannyian látjuk, illetve eleve láttuk, hogy az időbeli korlátok miatt nem tudnak itt önállóan megjelenni nagyon fontos témakörök, megközelítések és jeles képviselőik. Ugyanakkor – ezek jelentősége miatt – több előadó is hivatkozott olyan kutatási területekre és munkákra, amelyek ezek közé tartoznak. Milyen területekre gondolok elsősorban? Többek között olyan viszonylag új és egyre szélesebb körben elemzett témákra, mint például az emlékezet- vagy erőszakkutatás, az ideológiakritika, a technológia- és professzionalizációtörténeti vizsgálatok vagy a rendszerátmenetek és rendszerváltások elemzései, hogy csak néhányat említsek. Néhány év múlva már lehet, hogy éppen ezek lesznek a kiemelt panelek.

Szelektív emlékezet és professzionális módszer

A történetírás mindenkori kihívásaiból következően nem egy előadás utalt az alapvető módszertani dilemmákra is: lehetséges-e *objektív le-*

írás, modellezés, és mik lennének ennek a megbízható eszközei. Másfelől pedig lehetséges-e és *szükséges-e konszenzusos válaszokat keresni* történeti kérdésekre.

Az első kérdést, a megbízható módszereket tekintve kimondva-kimondatlanul alapvetően az ideologikus elfogultságokról és ezek elkerülhetőségéről beszélünk. Az ideologikusságnak többféle forrása lehetséges, és ezek nem feltétlenül elkerülhetők, mivel részben az emlékezet természetes dinamikájából következnek. Az emlékezetkutatás egyik alapvető állítása, hogy a spontán emlékezés (akár egyéni, akár kollektív) többnyire eleve szelektív-konstruáló módon alkot történeteket. A nemzedéki történeti emlékezés időintervalluma megközelítőleg nyolcvan év, eddig tud egy nemzedék többé-kevésbé pontosan, tárgyszerűen és még könnyen ellenőrizhető módon emlékezni a közelmúltra, vagy mondhatnánk inkább, a közeljelenre.[1] Ezt követően az *emlékezés és felejtés* már erősen korrelatív viszonyban vannak egymással, s a kettő együtt már egy interpretált, rekonstruált történetet ad ki. Ez a szelektáló emlékezet pedig mítoszokat, szimbólumokat és ideológiákat teremt. Bizonyos időtávlatokban már csak így tudunk emlékezni. A spontán egyéni és kollektív emlékezésre mindez éppúgy igaz, mint a szándékosan tervezett, „felülről indukált" politikai/ideológiai emlékezetpolitikákra. Közös jellemzője még mindkét szelektáló-újrakonstruáló történeti emlékezeteknek, hogy valójában nem is annyira a múltra, inkább a jövőre koncentrálnak: a történeti múltat úgy konstruálják a jelenben, hogy ezáltal hatással lehessenek a jövőre: előrevetítsék, megjósolják, sőt, esetleg elő is idézzék azt.

A következő kérdésünk ezért magától értetődően a módszerre vonatkozik: ha az emlékezet valóban így működik, akkor lehetnek-e egyáltalán egzakt/objektív/elfogulatlan történetírást biztosító módszereink? Az emlékezés és emlékezetkonstruálás mechanizmusaival foglalkozók erre azt a választ adják, hogy van azért a történetalkotásnak professzionálisabb formája is. Ez sajátos szisztematikus tárgyi kutatói módszerekkel erősíti meg az általa konstruált történetet, s erre jellemzően a történelmet saját dinamikájában és kontextusaiban vizsgálja,

---

1 Assman, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 2004. 50–51.

és főként minden külső kényszer/befolyás/ráhatás/rendelés nélkül önmagáért valóan kutatja, úgy, hogy figyelembe veszi a saját történeti idő meghatározottságait, és éppígy a fellelhető források anyagának belső logikáját és még a szavak jelentésváltozásait is.[2]

A módszer kérdését itt most a konferencia keretében leginkább exponáló Tomka Béla a gazdaságtörténeti megközelítések kapcsán jelezte, hogy *fontos* visszatérően hangsúlyozni a professzionális megközelítés igényét, és keresni ehhez a legmegbízhatóbb módszereket, ki-ki a maga kutatási területének törvényszerűségeivel összhangban. A különböző kutatási területek eltérő módszertana és fogalomkészlete azonban újabb kérdéseket hagy nyitva: többek között úgymond a posztmodern „narrálás" elfogadhatóságát. A magam részéről én amellett érvelek, hogy előrevivő eredményekre különböző módszerek vezethetnek: az egzakt statisztika, a levéltári források következetes és kiterjedt elemzése, de a jól körülírt és új fogalmakkal kísérletező hipotézisek és sejtések, és a posztmodern narrálás is, ha kreatív. A professzionális igény (igényesség kívánalma) tehát egyfelől mindannyiunk számára alapértelmezettnek tekintett, másfelől a módszertani kérdés mégis sok szempontból nyitott maradt, és ez akkor is így lenne, ha a konferencia ennek külön blokkot szentelt volna.

Sokféleség vagy konszenzus

A különböző vagy párhuzamosan futó megközelítésekhez szorosan kapcsolódó következő dilemma az, hogy jó-e a változatos sokféleség, a különböző megközelítések pluralizmusa, az érvelések és világnézetek látszólag egymással nem korreláló rendszere. Vagy inkább törekedni kellene (különösen a nagyon relevánsnak tekintett kérdésekben) valamiféle konszenzusra. Itt most a Kádár-korszak nagyon eltérő világképi megközelítései voltak jelen, a maguk logikai rendszerében relevánsan.

Az emlékezetelemzők nem egyszer arra utalnak, hogy az emlékezői konszenzus nem feltétlenül mindig szükséges, vagy nem is lehetséges,

---

2 Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája.* Budapest, Atlantisz, 2003.

esetleg nem célszerű.[3] Hozzátenném ehhez, hogy az emlékezeti pluralizmus dinamikájában az emlékezeti sokféleség eltérő elemei egymásra reflektálva végső soron kiegészítik, kiegyensúlyozzák egymást, s köztük kialakulhatnak érintkezési pontok, átjárások és kölcsönhatások, de a konszenzus nem feltétlenül szükséges. Sőt, a valódi kihívás éppen nem a történeti interpretációk különbözősége, hanem ellenkezőleg, minden olyan szándék vagy mechanizmus, amely ezeket az eltéréseket egyetlen „konszenzuális" mederbe akarja terelni. A beszűkülő értelmezési mező ugyanis szinte csak kizárólag ideológiai konstrukciókat tesz lehetővé: a szabadságát veszítő, védekező történetírás csak reaktív tud lenni (mert eszme már csak másé juthat eszébe), s ez minimálisra zsugoríthatja a nem ideologikus történeti interpretációk mozgásterét. Éppen ezt láttuk az 1989 előtti történetírásban.

Korszakok és elnevezések

Még továbbra is az ideologikus késztetéseknél és kényszerpályáknál maradva. Az ideologikus megközelítéseknek a külső kényszereken kívül lehetnek immanens forrásai is. A professzionalizmusra törekvő megközelítést nem kizárólag világnézeti elfogultságok tarthatják valamilyen mederben, hanem módszertani, fogalmi keretezettség és akár némi kényelmesség is. A történeti interpretáció ilyenkor nehezen szakad el korábbi bejáratott modellezői logikától, nyelvezettől, fogalmaktól. Ez megmutatkozhat a különböző korszakok megnevezésekor és a jelentős cezúrák megállapításakor vagy párhuzamos (kedvező-kedvezőtlen) jelenségek együttes értelmezésekor is.

A korszaktagolások és megnevezések esetében látható, hogy vannak egyértelmű újraértelmező szándékok, de még jelen van a koráb-

3 Politikai szimbólumok legitimációs célzatú kialakítása kapcsán: Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás.* Budapest, Múlt és Jövő, 2016. 108–109. Az emlékezetpolitika pluralitása mellett érvelt Hunyadi György és Stefano Bottoni egy 2013. szeptember 28-án tartott tanácskozáson. Mitrovits Miklós: Emlékezetpolitika és történettudomány. Pódiumbeszélgetés 2013. szeptember 28-án az ELTE BTK dékáni tanácstermében. *Századok,* 147. évf. (2013) 6. sz. 1600–1605.

bi megszokott értelmezői pályák kényelme is. A fókuszok terjedelmét tekintve az ma már elmondható, hogy békésen megfér egymás mellett a tágabb időköröket érintő deduktívabb megközelítés, és az induktívabb, például a mikrotörténeti vizsgálódás. Mindkettő racionális, mivel a távolodás perspektívájából könnyebb megkülönböztetni és érdemben összehasonlítani a nagyobb periódusokat, s ugyanakkor a hozzáférhető forrásokra támaszkodva és összehasonlító módszerek segítségével ma már megbízhatóan lehet törekedni arra, hogy a nagyobb szakaszokat is lényegesen differenciálóbb cezúrák és fogalmak mentén értelmezzük. Világos példa erre, ahogyan Rainer M. János a koalíciós korszakra nézve a fordulat éve helyett (bármelyik év is legyen az) a *fordulatok éveiről* beszél.[4]

Hasonló tendenciák jellemzőek a Kádár-korszak egészének értelmezésére. Ma már tehát módszertani szempontból egyértelműen elfogadott és kifejezetten hatékony is ez a *nagyobb és kisebb léptékekkel* egyaránt kalkuláló, cezúrakiosztó dualizmus.

Mindazonáltal az egyes periódusok időbeli elhatárolása és megnevezése is további viták tárgya marad. A második világháború lezáró szakaszára nézve egy korábbi tanulmányában Ungváry Krisztián összefoglalta, milyen megfontolásokkal érvelnek történészek többek között a felszabadulás/megszabadulás/felszabadítás vagy megszállás kategóriák mellett,[5] de egy ilyen racionális rendszerezés korántsem jelenti azt, hogy a szakma vagy a közvélekedés valamiféle konszenzus felé tartana. Hasonlóan: a háború utáni első néhány év megnevezésére könyvében Medgyesi Konstantin megközelítően ötvenféle fogalmat gyűjtött össze, s korábban erre az időszakra Gyarmati György azt is felvetette, hogy az ekkor zajló rendszerformálódást megnevezésében szorosabban lehetne kapcsolni a Rákosi-korszakhoz.[6]

---

4 Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–48. *Rubicon*, 9. évf. (1998) 4–5. sz. 50–57.

5 Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: *Mítoszok és legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2002. 279–308.

6 Medgyesi Konstantin: *Szavakkal ölni. Demokráciadiskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról.* Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont, 2019. 252–253.; Gyarma-

A megnevezések és korszakolások keresztmetszeteinél maradva: bármennyire is evidensnek tűnik, továbbra sem egészen világos, hogy elsősorban mire is használjuk a szovjetizálás kifejezést (elsősorban a célra, a folyamatra vagy az eredményre), s melyikhez milyen jellemzőket társítunk biztosan: teljes, részleges vagy variáns szovjetizálást.[7] Felmerült a konferencia során az is, hogy szovjetizálásnak tekinthetjük-e a hetvenes évek szovjet központból indukált reformjait. Ez esetben ugyanis minden bizonnyal érdemes különbséget tenni a szovjet vezetés által általában indukált impulzusok és a korai fundamentális szakasz rendszerkiépítő fázisa között. Arra hajlok inkább, hogy az eredményt és a célképzetet fontosnak tekintve csak ez utóbbit tekintsem szovjetizálásnak.

Az 1956 utáni első néhány év megnevezéseit tekintve ma már egyre kevesebben beszélnek egyértelmű rendszer*restauráció*ról, mivel a rendszeretalonok változatlansága mellett a különbség nyilvánvaló a Rákosi- és a Kádár-korszak között. A *konszolidáció* bizonytalan fogalma azonban megmaradt. Bizonytalan, mert nem világos, hogy a konszolidáció kialakult már 1962-re (ez esetben viszont korábban kezdődött), vagy csak ekkortól indult. A magam részéről korábban a semlegesebb és pragmatikusabb *szanálás* fogalmat javasoltam erre a szakaszra, éppúgy, ahogy általában is generális szanálásnak gondolom a keretként szolgáló hruscsovi politikát, mintegy hangsúlyozva, hogy a fő cél a rendszer egészére nézve a stabilizálás és dinamizálás volt, azaz a működőképesség biztosítása.[8]

A forradalmat követő periódust illetően szintén új kérdések nyílnak meg: például Kádár-*korszak*ról vagy *időszak*ról beszéljünk-e? Azaz kössük-e ezt a periódust szorosan Kádár János személyéhez,

---

ti György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Rubicon, 2011. 24–25.

7 Kalmár Melinda: A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei. A népi demokratikus elkanyarodás. In: *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról.* Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2018. 133–162.

8 Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája.* Budapest, Magvető, 1998. 12.

vagy inkább távolodjunk el ettől az értelmezéstől. A magam részéről úgy gondolom, hogy a sokszínűség itt is inkább előnyös, mint hátrányos. A semlegesebb *időszak*fogalom kitágíthatja a vizsgálódások körét, a névhez kötődő viszont egyértelműen utal arra a kétségtelenül dokumentálható tényre, hogy az MSZMP vezetőjének döntő szerepe volt a magyarországi szovjetrendszer-variáns jellemzőinek meghatározásában, ezért racionális ezt vele összekapcsolni (ahogyan ezt Földes György is hangsúlyozta).

Más időszakokkal kapcsolatban: a történetírás továbbra is eltérő módon értelmezi a hatvanas évek végén megindult reformok előkészületeinek kezdő- és végpontját, vagyis azt, hogy meddig nyúlik ez vissza időben, és hogy lezártnak tekinthető-e a hetvenes évek elején. A reformok spektrumának elemzése sem lezárt még. Vagyis: mit nevezünk valójában reformperiódusnak, és az milyen területekre terjedt ki valójában.

Ugyanígy a rendszerváltozásnak sincs egyetlen biztos időbeli meghatározása. A történetírás, az oktatás és a közbeszéd is attól függően használja rendszerváltás, rendszerváltoztatás, rendszerváltozás kifejezéseket, hogy milyen aktorok szerepét akarja az elemzés kiemelni.

Mindezek mellett nyilvánvalóan bonyolítja még az időbeli tagolást a természetesen aszinkron kronológiák jelenléte is. Ez azt jelenti, hogy az egyes működési területek (politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és egyéb civilizációs folyamatok) időbeli differenciálódása jelentős eltéréseket mutat. Ezek feltárása, elemzése még számos lehetőséget tartogat.

Bennfoglaló és törlésjel-logika

Kérdés, hogy a periódusok körülírása kapcsán merre kereshetünk elmozdulási lehetőségeket. Egyik megközelítésként (bizonyos párhuzamos együttállásokra) jól adaptálható modell az, ahogyan Békés Csaba vizsgálja a hidegháború és az enyhülés viszonyát.[9] Kiemeli, hogy

9 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991.* Budapest, Osiris, 2019. 76–85.

1945–1991 között nem hidegháborús és enyhüléses periódusok váltották egymást egy lineárisan elképzelt szakasz egymás után következő fázisaiként, hanem mindvégig a hidegháborús konstelláció volt az alapértelmezett keret, s *ezen belül* érvényes 1953-tól az enyhülés, azaz a két szemben álló tábor kényszerű kooperációja. Ez hol intenzív, hol feszültebb, hol látványos, hol kevésbé látható volt, de állandó komponens maradt, ugyanúgy, mint maga a hidegháborús keret.

Hasonló eredményekre vezettek a saját kutatásaim is a reformok és az intervenciók viszonyát tekintve. A „bennfoglaló" logika tehát néhány más esetre is működhet. Például: szintén 1953-tól a rendszerátalakító reformtörekvések is folytonosan alapértelmezettnek tekinthetők, még akkor is, ha ezen belül nyilvánvalóan voltak visszalépések, korrekciók. A szovjet vezetés ekkortól egyszerre érvényesített birodalmi erőt, olykor erőszakot, de ezzel párhuzamosan modellátalakító törekvéseket is, azaz, mondhatni egy permanens új szakaszt. A két politikai cselekvés egymást nem kizáró rendszeralkotó tényezővé vált. Bármilyen nehéz is a morális történeti tudatnak elfogadnia, a század közepétől a szovjet (és részben a kelet-közép-európai) vezetés számára is a reform képezte a nagyobb halmazt, a magyar forradalom vagy a prágai kísérlet pedig a kisebbet, vagy másképpen az aktuálisan túlságosan kilengő, zavaró tényezőket.

Másfajta módszertani elmozdulást jelenthet, ha a klasszikus teóriákat megszüntetve tartjuk meg. Például, feltehetjük azt a kérdést, hogy a kelet-közép-európai rendszerek mindegyikére *mindvégig alapértelmezettnek tekinthetjük-e* a Kornai János (egypártrendszert, tervgazdaságot, általában a klasszikus jellemzőket kiemelő) *archetipikus modelljét*. Ha igen, akkor ez azt jelenti, hogy alapvetően ezen belül kalkulálunk módosulásokkal, de elfogadjuk a meghatározó keret lényegi változatlanságát. Vagy: megfordítjuk az értelmezői logikát, és feltesszük, hogy az érintett országok egy részében olyan jelentős módosulások/elmozdulások mentek végbe néhány évtized alatt, hogy ez a fajta modellezés mindezt már nem tudja eléggé érzékeltetni. Nem mutatja ugyanis, hogy a változások milyen mélységig mentek el, s hogy milyen mértékű rendszerátalakulási fordulatokat készítettek elő. Holott más teóriák, többek közt José Casanováé jelzik, hogy az átalakulások nyomon követése már csak azért is fontos, mert egy jelentős volumenű

rendszerváltáshoz elengedhetetlen az új rendszer alapjainak kiépülése még ez előzőn belül.[10] A változások és eltérések feltérképezésének azért is lehet jelentősége, mert ezek rávilágítanak arra, hogy a térség mely országai milyen állapotban voltak éppen a rendszerváltozások idején, s mivel mentek át egy másik formációba.

A történeti elemzést tehát könnyebben továbblendítheti, ha a korábban még jól működő archetipikus (csak a főbb ismertetőjegyekre koncentráló) leírást most már posztmodern törlésjel alá tesszük. Tág keretként továbbra is figyelembe vesszük az alapjellemzőket, ugyanakkor intenzíven kutatjuk azokat a változásokat, elmozdulásokat, amelyek a térségi modellek fejlődésében túlmutatnak ezeken az eredeti kereteken. Sőt, túlmutatnak akár magán a rendszerváltáson is, vagyis jeleznek némi folytonosságot a ma is jelenlévő régiós formációs fejleményekkel. Egy ilyen megújított logikával nem tekintjük lezárt kérdéseknek azokat a civilizációs, formációs dilemmákat, amelyekkel a kelet-közép-európai térség régóta és még ma is küzd.

Mi ez a rendszer?

A második világháború után a térségre oktrojált szovjet modell rendszerszintű megnevezése szintén nem kevés bizonytalanságot vonultat fel. Kornai modell-leíró alapművének a címe: *A szocialista rendszer*.[11] Szerzője ugyanakkor azt is jelzi, hogy a nyugati szakirodalom általában a kommunista rendszerek elnevezést használja, azon az egyszerű alapon, hogy ezekben az országokban magukat kommunistáknak nevező pártok egyeduralmáról volt szó, amelyek nem mellékesen kommunistának mondott ideológiákat hirdettek.

Ez mind igaz, mégis talán érdemes lenne intenzívebben kutatni frissebb elnevezések után. Kiindulópontként elfogadhatjuk, hogy

---

10 Casanova, José: A spanyolországi demokratikus átalakulás tapasztalatai. In: *A rendszerváltás forgatókönyve, 7. Alkotmányos forradalom.* Szerk. Bozóki András. Budapest, Új Mandátum. 2000. 681–712.

11 Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, HVG Könyvek, 1993.

szocializmus és kommunizmus vélhetően nem jelentheti ugyanazt. A kommunizmus az eredeti marxi–engelsi elképzelés szerint egy alapvetően fejlett országokra kalibrált, többségi önigazgatásra átálló és alapvetően jóléti rendszer. Ez az alapvízió. Az általunk vizsgált korszak pedig biztosan nem volt ilyen. A szocializmust sem könnyű ebben a kontextusban értelmezni, hacsak nem az állam által irányított termelést és a kiterjedt redisztribúciót, a jövedelmek egy részének társadalmi juttatásként értelmezett jellegét értjük alatta. A szocializmus alapjelentése azonban nem lehet azonos a masszívan beavatkozó állami elosztással, politikai értelemben is „szociálisnak", azaz messzemenően demokratikusnak kell lennie. Éppen ezért az államszocializmus kombináció is minimum ellentmondásosnak látszik, ráadásul gátolja is, hogy bármikor még érdemben gondolkodhassunk igazságosabb szociális rendszerek esélyein és lehetséges jellemzőin. A pártállami kategória konkrétabb javaslat, de egyfelől nem volt ez a modell minden országban egyforma módon pártállami, másfelől e tekintetben is sokat és sokféleképpen változott. Egyelőre tehát nincs igazán jó megnevezésünk a korszak egészére, talán még nem is lehet. Jobb híján, a magam részéről egyelőre szívesebben használom a szovjet típusú rendszer megnevezést, illetve a kelet-közép-európai modellekre a szovjet variánst, utalva a fontos különbségekre.

S miután néhányan említették a század elejének hasonlóan autoriter formációit, valamint a Horthy-korszakot és az első világháború kiterjedt hatásait is, itt is javaslom újragondolni Philip Schmitter felvetését, aki arra a következtetésre jutott, hogy talán az egész 20. századra jellemző a korporatív formációk tartós elterjedése.[12] Ezt reális megközelítésnek gondolom, és azzal egészíteném ki, hogy a korporatív tendencia független attól, hogy jobb- vagy baloldali autoriter rendszerek voltak, s hogy milyen ideológiákat hirdettek, és attól is, hogy rendszerük a magán- vagy az állami tulajdonlást csatornázta be az állam által erősen koordinált korporációs rendszerébe. Úgy gondolom, ha a szovjet modellt nézzük ebből a szempontból, akkor azt látjuk, hogy ez vég-

---

12 Schmitter, Philippe: Still the century of Corporatism. *Review of Politics*, vol. 36 (1974) no. 1. 85–134.

ső soron egy korporációs parabolát[13] írt le: 1953-ig egy erős „állami" korporativizmus kiépítése zajlik, majd pedig egy táguló folyamatban ennek működése tart a „társadalmi típusú" korporatív rendszer felé.[14] Ha egy ilyen megközelítéssel kísérletezünk, akkor jobban értjük azt a formációívet, amely áthúzódik a 20. századi rendszereken, és a szovjet blokk összeomlásával sem múlik el, hanem reziliens formában újabb formákat vesz fel, és tart a hibridek szürke zónája felé.

Szubdiszciplínák átrendeződése

Az egyes korszakok termékeny leírásában nyilvánvalóan nagy szerepe van a különböző szakterületek kooperálásának. Nehéz lenne felsorolni, hogy melyik területen hányféle kutatás hozott továbbgondolandó eredményeket az elmúlt évtizedekben. Megerősödött például egy rendkívül sokszínű gazdaság- és társadalomtörténet, amit intenzíven inspirál a Hajnal István Kör aktív működése. Szintén nagyon fontos eredményekre jutottak a kelet-közép-európai ellenzékiség történetét feltáró projektek: többek között az OSA kutatásai, a Történettudományi Intézet részvételével folytatott szintén nemzetközi Courage-projekt, illetve korábban az 1956-os Intézet munkái, és az újonnan létrejött NEB és a Retörki is.

A jelen konferencia szerkezetében most azt látjuk, hogy a diszciplínák egymást kiegészítő viszonyában mintha lenne némi prezentációs átstrukturálódás. Korábban a politikatörténet erősen dominálta a megközelítéseket, s ennek megfelelően a konferenciák felépítése is általában ezt tükrözte: nyitópanelként rendszerint a nemzetközi viszonyok, majd a politikatörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet, majd az ideoló-

---

13 Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris, 2014. 503–514.; Uő: *Korporatív, szovjet, hibrid.* Budapest, Osiris, 2021. 55–58.

14 A két forma elkülönítésére: Stepan, Alfred: *The State and Society Peru in Comparative Perspective.* Princeton, Princeton University Press, 1978. és Ziegler, Charles E.: Issue Creation and Interest Group sin Soviet Environmental Policy: The Applicability of the State Corporatist Model. *Comparative Politics,* vol. 18 (1986) no. 2. 171–192.

gia és kultúra következett. A mostani esetben ez nem így van, ami jelzi a percepciós hangsúlyok változásait. A magam old-school módján azonban továbbra is érvelnék amellett, hogy a nemzetközi kontextusok értelmezése kapjon mindenkor nagyobb hangsúlyt, miután ezek meghatározó jelentőségét aligha lehet vitatni. S nemzetközi kontextusokon nem kizárólag a nagyhatalmi politikai viszonyokat értem, hanem általában a tágabb civilizációs, nagyobb íveket/trendeket mutató egyéb meghatározottságokat is. Köztük a kiemelkedő *globális* szereplők sokrétű és változó viszonyát, a technológiai fejlődési irányokat és a felzárkózási kényszereket, késztetéseket, a kulturális és civil kapcsolatok áramlásait, s leginkább az egymással alapvetően szemben álló világok folyamatos együttműködését és egymásra hatását. Ezeken a kutatási területeken vannak már nagyon stabil és biztató munkák, különösen a fiatalabb generáció részéről itthon és a térség más országaiban is. Megemlítem itt még, hogy jelenleg is folyik az ELTE és a Szegedi Egyetem kooperációjában globalizációkutatás is, különös tekintettel Magyarországnak a globális kihívásokra adott 20. századi válaszaira.

Sajnálom, hogy végül nem volt a konferencián rendszerváltás panel, mert ennek a folyamatnak az értelmezése nagyon sok máig releváns kérdést vet fel. Kiemelném viszont, hogy maga a közvetlen váltás rendkívül jól dokumentált: megjelentek a KB jegyzőkönyvei,[15] rendelkezésre állnak nyugati és szovjet források is, és a kelet-közép-európai térségben egyedülálló volumenű kiadásként az ellenzéki és nemzeti kerekasztal-tárgyalások dokumentumainak nyolckötetes, segédanyagokkal ellátott gyűjteménye szintén.[16]

A szovjet típusú rendszer vizsgálatának egyik vetületeként érintőlegesen Pető Andrea felvetette még azt is, hogy érdemes lenne ezt a modellt is a társadalmi nemek szempontjából vizsgálni. Jelezte, hogy ez a rendszer is meghatározóan férfiak által dominált működés volt. Ez alapvetően valóban így van, ugyanakkor ennek a korszaknak az érde-

15 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei.* I–II. Szerk. S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993.

16 *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* I–VIII. Szerk. Bozóki András – Elbert Márta – Kalmár Melinda – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán. Budapest, Magvető, 1999. (I–IV.); Új Mandátum, 2000. (V–VIII.)

kessége éppen abban rejlik, hogy sok szempontból látszólag radikálisan emancipáló is volt. 1945-ben szavaztak a nők a magyar történelemben először a férfiakéval teljes mértékben azonos jogokkal, majd az extenzív gazdaság nagymértékben számított a női munkaerőre, majd bizonyos értelmiségi pályákat (tanárit, orvosit) szándékosan elnőiesítettek, hogy a férfiakat főként a műszaki területek felé tereljék, továbbá a családi életet megkönnyítő szociális ellátások sorát vezették be, a házasság utáni névhasználat pedig a nyugati országok szokásaihoz képest is rugalmas és emancipált lehetőségeket adott, és még sorolhatnánk. Mégis, mindezek ellenére ez a rendszer is meg tudta oldani, hogy mindez ne jelentsen valódi, kiterjedt emancipációt, sem a közügyek gyakorlásában, sem a munkavállalásban, sem a magánéletben. Jól jelzi ezt, hogy a rendszerváltó tárgyalásokon – a térségben mindenütt jellemzően – alig jelentek meg nők. S a különböző emancipációs indikátorokat tekintve Magyarország ma is az erősen deficites országok közé tartozik. Ebben nem kivétel a tudomány, és különösen nem a jelenkortörténet-írás, ahol a nők hagyományosan kis számban vannak jelen, illetve kevesen tudnak tartósan megmaradni az intézményi kutatásokban, s ha igen, akkor nagyon kivételesen érdemi pozíciókban.

Összefoglalásként azt mondanám, hogy láthatóan konszenzusok nem lesznek, sem most, sem későbbi konferenciákon, és ez vélhetően így van jól, ez nagyon inspiráló. Sok nyitott kérdés maradt. Az is biztos, hogy dinamikusan átrendeződő és bővülő diszciplínákkal nézünk szembe, ami szintén kifejezetten szerencsés. Már csak ezért is hasznosnak gondolnám, ha a jelenkortörténészek a korábbi hagyományokat folytatva néhány évenként a mostanihoz hasonló konferenciákon rendszeresen újratárgyalnák a közelmúlt, a jelenkor és a közeljelen kritikus kérdéseit, különösen, ha a fiatalabb generációk is nagyobb számban tudnának jelen lenni.

A kötet szerzői

Balogh Margit	az MTA doktora, az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa
Baráth Magdolna	PhD, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára osztályvezetője
Bárdi Nándor	PhD, az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete osztályvezetője, tudományos főmunkatárs
Békés Csaba	az MTA doktora, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének egyetemi tanára, az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének kutatóprofesszora.
Csizmadia Ervin	PhD, az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos főmunkatársa
Földes György	az MTA doktora, a Politikatörténeti Intézet ny. főigazgatója
Földváryné Kiss Réka	PhD, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága elnöke
Germuska Pál	az MTA doktora, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főigazgatóhelyettese
Gyarmati György	az MTA doktora, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ny. főigazgatója
György Péter	az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetének igazgatója, a Média és Kommunikáció Tanszék egyetemi tanára

Horváth Sándor	PhD, az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének osztályvezetője, tudományos főmunkatársa
Kalmár Melinda	PhD, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének tudományos főmunkatársa
Keller Márkus	PhD, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Összehasonlító Történeti Szociológiai Tanszékének vezetője, egyetemi docens
Lamm Vanda	az MTA rendes tagja, az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet ny. egyetemi tanára, az MTA alelnöke
Majtényi György	PhD, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főlevéltárosa, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem főiskolai tanára
Mitrovits Miklós	PhD, az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa
Papp István	PhD, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Tudományos Főosztályának vezetője
Pető Andrea	az MTA doktora, a Central European University Department of Gender Studies egyetemi tanára
Pritz Pál	a történelemtudományok doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének magántanára
Standeisky Éva	az MTA doktora, a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara ny. egyetemi docense
Szabó Zoltán András	az Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Intézete egyetemi adjunktusa
Szabolcs Éva	PhD, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Intézete ny. egyetemi tanára
Szilágyi Zsolt	PhD, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézetének adjunktusa

Tabajdi Gábor	PhD, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala tudományos kutatója
Takács Róbert	PhD, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa
Tomka Béla	az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem Történelmi Intézet Jelenkortörténeti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára, a Jelenkortörténeti és Összehasonlító Történettudományi Doktori Program vezetője, az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport vezetője
Valuch Tibor	az MTA doktora, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézete egyetemi tanára, az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet tudományos tanácsadója
Varga Balázs	PhD, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészetelméleti és Médiakutatási Intézete Filmtudomány Tanszékének docense
Varga Zsuzsanna	az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék egyetemi tanára

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott
www.szaktars.hu
adatbázisban

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó a Kronosz Kiadó ügyvezetője
Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

Olvasószerkesztő: Bellus Ibolya

Nyomdai munkák: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna

www.kronoszkiado.hu